

Impressores i llibreteres a la Barcelona dels segles XVIII i XIX

per Àngels Solà

RESUM:

L'article analitza el paper de les dones en el triple negoci del llibre (impremta, venda de llibres i enquadernació) en els segles XVIII i XIX. El seu paper destaca per la seva multifuncionalitat, que arrenca del fet que les filles rebien un aprenentatge informal en l'ofici, que la gran majoria estaven alfabetitzades, i que la corporació permetia que les filles solteres continuessin amb el negoci, encara que no les va autoritzar a participar en les reunions del gremi ni a ocupar càrrecs. Segons els orígens socioprofessionals i el paper que van jugar en el negoci es poden presentar quatre models de llibreteres i impressores, dependent de la seva major o menor implicació en el negoci i el tipus d'identitat adquirida. Van tenir un paper fonamental en aquestes empreses, fent possible que tinguessin una marcada longevitat; sense l'estalvi que van aportar als costos de transacció d'aquests negocis, no hagués estat possible que assolissin els 150 anys, i més.

PARAULES CLAU:

Impressores, llibreteres, empresàries, aprenentatge informal d'un ofici, identitat laboral femenina, Barcelona, segles XVIII i XIX.

ABSTRACT:

This article examines the role of women in all three sides of the book trade (printing, bookselling, and binding) in Barcelona in the eighteenth and nineteenth centuries. It is a feature of the trade that women did fulfil a variety of functions in it, the reasons being that the daughters were able to have informal training, that the vast majority of them were literate, and that the corporations allowed not just widows, but also unmarried daughters to carry on the family trade, although they might neither take part in guild meetings nor hold office. Four distinct models of women printer / bookseller emerge from the study, in accordance with their socioprofessional origins, to the role they played in their husbands' business, their greater or lesser involvement, and the kind of identity gained. They played a key role in some of the firms, especially in ensuring their longevity (150 years or even more, in some cases) thanks to the savings in transaction costs they made possible.

KEY WORDS:

Book trade, women entrepreneurs, informal trade learning, working female identity, Barcelona, eighteenth and nineteenth centuries.

Fa anys que les especialistes en la història de les dones s'ocupen del treball femení i algunes ho fan observant com fou afectat pels grans canvis en l'organització del treball, l'avanç tecnològic i l'aparició de noves idees, especialment en

èpoques de transformacions transcendentals com el Renaixement i la industrialització. Aquests estudis consideren bàsicament el treball assalariat o en la indústria domèstica, però les preguntes que es plantegen afecten també les activitats econòmiques de les dones que eren productores autònomes, l'estudi de les quals és un camp de la recerca històrica que actualment s'està desenvolupant força en alguns països sobretot en analitzar la industrialització i l'impacte de la ideologia de les esferes separades que la va acompanyar.¹

Sobretot a l'inici de l'edat moderna les dones van ser excloses de la producció autònoma i de les activitats professionals com la medicina i l'advocacia, encara que en algunes ciutats l'exclusió començà abans. Aquest procés en general és mal conegut, fora d'alguna excepció. Aquest és el cas d'Alemanya. L'estudi de Merry Weisner sobre el treball femení en diverses ciutats alemanyes en els segles XVI i XVII han establert, per un cantó, que factors econòmics (desig de reduir la competència) i, per l'altre, ideològics (jerarquització de la societat i preocupació per la moralitat pública) van anar excloent o expulsant les dones de les corporacions d'ofici.² D'una banda, aspectes econòmics i simbòlics van fer que els oficials demanessin i aconseguissin l'exclusió de les dones dels tallers en algunes corporacions d'ofici i, de l'altra, consideracions morals i de poder van orientar la política de les autoritats municipals que contemplaven amb hostilitat les dones independents perquè consideraven que posaven en perill l'ordre públic i el *decorum*. Aquests dos factors, a la vegada que devaluaven el treball femení, van fer cada cop més difícil que les dones tinguessin un negoci propi. Una cosa i l'altra va continuar en el segle XVIII arreu d'Europa.

Com que a l'edat moderna la majoria de les dones que aconseguien ser productores autònomes van haver de tenir l'activitat en sectors no dominats pels gremis, es pot pensar que van desenvolupar una escassa identitat laboral perquè no participaven en la pràctica de l'aprenentatge formal, el passament de la mestria, les reunions d'aquestes corporacions, ni tampoc en les festes locals com a integrants d'un gremi, uns actes plens de simbolisme que en donaven

1. Per a un estat de la qüestió sobre aquest tema vegeu la presentació d'aquest número i A. SOLÀ, «Las mujeres como productoras autónomas en el medio urbano, siglos XIV-XIX», C. BORDERÍAS, *Historia de las Mujeres. Perspectivas actuales*, Barcelona, Icaria editorial, 2008, 227-268. Són especialment remarcables els treballs de M. E. WIESNER, *Working Women in Renaissance Germany*, New Brunswick (N. J.), Rutgers University Press, 1986; B. HILL, *Women, Work and Sexual Politics in Eighteenth Century England*, Londres, UCC Press, 1994, 24-26, 85-102, 240-258; D. M. HAFTER, *Women at Work in Preindustrial France*, State College, Penn State University Press, 2007; H. BARKER i E. CHALUS (eds.), «Introduction», *Gender in the Eighteenth Century England: Roles, Representations and Responsibilities*, Londres, Longman, 1-28; R. BEACHY, B. CRAIG i A. OWENS (eds.), *Women, Business and Finance in Nineteenth-Century Europe. Rethinking Separate Spheres*, Oxford / Nova York, Berg, 2006, 1-19; H. BARKER, «Women, work and the industrial revolution: female involvement in the English printing trades, c. 1700-1840», BARKER i CHALUS (eds.), *Gender in the Eighteenth Century England...*, 81-100.

2. M. E. WIESNER, *Working Women in Early Modern Europe*, Cambridge, Cambridge University Press, 1993, 149-185, 189-198.

una de ben forta als seus membres (masculins).³ Tanmateix, algunes investigacions històriques recents han demostrat que no sempre va ser així i que hi ha algunes professions (llevadores a Alemanya en l'edat moderna)⁴ i oficis (artesanes que tenien aprenentes en el segle XVI i que de vegades van constituir un gremi propi a França en els segles XVII i XVIII)⁵ en els quals les dones van mostrar una forta identitat laboral.

De consideracions generals sobre la identitat laboral de les dones en l'edat moderna, s'ha passat a entreveure una situació força més variada i complexa del que es pensava inicialment. El mateix passa respecte de la relació entre dones i gremis. De visions simplistes que pensaven que els gremis van tancar la porta a les dones ja a l'edat mitjana, ara es veu que l'exclusió va tenir una història llarga i complexa amb la intervenció de diferents factors. Per això, Maryanne Kowaleski i Judith M. Bennett fa anys que van assenyalar la conveniència de comparar treballs, oficis, gremis i dones en diferents ciutats per entendre bé la relació entre aquestes institucions i el treball femení a les ciutats medievals,⁶ una observació que també s'hauria d'aplicar, com de fet ja es fa, a l'estudi de l'edat moderna. D'altra banda, hi ha autors que recentment defensen la conveniència de treballar amb la idea que possiblement hi havia diferents models de gremi i ofici perquè podien existir distintes estratègies de reproducció i d'economia domèstica segons les activitats.⁷

3. N. Z. DAVIS, «Women in the crafts», B. HANAWALT (ed.), *Women and Work in Pre-Industrial Europe*, Indiana University Press, 1986, 50 i 70.

4. M. E. WIESNER, *Women and Gender in Early Modern Europe*, Cambridge, Cambridge University Press, 1993, 83-84; WIESNER, *Working Women...*, 33, 52, 73, 195, 198.

5. Carol Loats ha considerat que les artesanes de París en el segle XVI que tenien aprenentes i transmetien el seu ofici sí que tenien una identitat d'ofici perquè, a més a més, tenien una activitat autònoma a la del marit (C. L. LOATS, «Gender, guilds, and work identity: Perspectives from sixteenth-century Paris», *French Historical Studies* 20 (1), 1997, 15-30). Clare H. Crowston, en estudiar el treball de les dones en relació amb els gremis —sempre tèxtils— en la França dels segles XVII i XVIII, ha mostrat l'existència d'una clara identitat d'ofici femenina en aquest col·lectiu (C. CROWSTON, «Engendering the guilds: Seamstresses, tailors and the clash of corporate identities in old Regime France», *French Historical Studies* 23 (2), 2002, 339-371, concretament 369).

6. «Crafts, guilds and women in the Middle Ages», *Signs. Journal of Women in Culture and Society* 14, 1989, 474-488.

7. C. CROWSTON, «Engendering the guilds...», 340; i HAFTER, *Women at Work...* Merry E. Wiesner ja havia remarcat que no tots els treballs van patir de la mateixa manera l'impacte dels canvis econòmics, tecnològics i ideològics en l'Alemanya dels segles XVI i XVII. WIESNER, *Working Women...*, 187. Jaume Torras ha proposat investigar les estructures gremials, descobrint la seva varietat interna, la qual cosa contribuiria a millorar el coneixement dels processos de diferenciació social i territorial que van donar lloc al creixement del capitalisme (tanmateix no ha fet esment del paper que podien jugar les dones en les diferents estructures gremials). J. TORRAS, «Redes comerciales y auge textil en la España del siglo XVIII», M. BERG (ed.), *Mercados y manufacturas en Europa*, Barcelona, Crítica, 1995, 132. Vegeu també G. JONES i M. B. ROSE (eds.), [introducció al monogràfic sobre el capitalisme familiar] *Business History* 35 (4), 1993, 14; W. GAMBER, «A gendered enterprise: Placing nineteenth-century businesswomen in history», *Business History Review* 72, 1998, 188.

Altres estudis s'han ocupat d'esbrinar fins a quin punt la Revolució Industrial va significar una reducció de les oportunitats de treball per les dones, tant assalariades com autònomes. La tesi defensada fa anys per algunes historiadores que consideraven que aquest esdeveniment les va perjudicar, traient-los feina,⁸ actualment és un important tema de debat.⁹ Com sota el desenvolupament del capitalisme industrial s'insistí en la idea que l'ocupació natural de les dones era atendre la llar i la família, durant molt de temps s'ha pensat que aquest discurs va tenir un pes real sobre la vida de les dones, incidint en la quasi desaparició de la seva activitat en tallers i botigues, en especial entre les de la classe mitjana, però també en les dels grups socials inferiors. Tanmateix, a l'actualitat aquesta consideració s'està posant en dubte, sostenint que una cosa era el discurs i l'altra la realitat i mostrant que, malgrat les constriccions ideològiques i jurídiques, les dones van continuar tenint negocis propis en els segles XVIII i XIX.¹⁰

Aquesta recerca té dos objectius principals. En primer lloc, estudiar la situació de les dones en el sector del llibre (venda, impressió i enquadernació) a Barcelona des del segle XVIII fins a principis del XX, és a dir, tant durant l'època gremial com la industrial, mirant la seva posició en la primera etapa i considerant l'impacte que potser va suposar per a elles la industrialització. En segon lloc, contemplar si aquestes dones van elaborar o no una identitat d'ofici. Així doncs, aquest article gira entorn d'una triple problemàtica sobre el treball femení —política gremial i municipal vers el treball de les dones, impacte de la Revolució industrial sobre elles i incidència de la ideologia de la domesticitat o de les esferes separades—, en l'intercís de la història social amb la de les dones i l'econòmica, i fins i tot amb l'empresarial i la de la tècnica —aquests dos aspectes aquí només es toquen superficialment.

Característiques econòmiques i socials dels llibreters i impressors

La impressió de llibres amb capital propi es pot considerar una de les primeres activitats productives capitalistes de la història a causa de la complexitat del procés de producció i de la inversió exigida. Era un sector en què el producte s'elaborava en diferents fases amb mà d'obra específica dins d'un mateix taller, a diferència de la producció de teixits en què la preparació del fil, el tissatge, el tintatge i l'acabat tenien una entitat diferenciada amb diversos oficis i corporacions.

8. I. PINCHBECK, *Women Workers and the Industrial Revolution, 1750-1850*, Londres, 1930 (reimprès a Londres per Virago, 1981).

9. M. BERG, «What difference did women's work make to the industrial revolution?», *History Workshop Journal* 35, 1993, 22-44; L. DAVIDOFF i C. HALL, *Family Fortunes: Men and Women of the English Middle Class, 1780-1850*, Londres, Hutchinson, 1987. Un estat de la qüestió sobre aquest tema a BARKER i CHALUS (ed.), *Gender in Eighteenth-Century England...*, 10-15.

10. BARKER i CHALUS (ed.), *Gender in Eighteenth-Century...*; BEACHY, CRAIG i OWENS (eds.), *Women, Business...*, 1-19.

La impressió d'un llibre requeria tenir unes quantes premses —i si s'imprimien gravats almenys també un tòrcul—, fer la tinta per imprimir i la pega i el vernís per a enquadrar, preparar el paper no imprès i l'imprès, plegar el paper, preparar i cosir els quadernets, fer la coberta, relligar el llibre i finalment vendre'l, a ser possible en mercats llunyans. També es feien òbviament tot tipus de fulls volants, impresos i avisos oficials, gravats i estampes... A més, els tallers d'impressió solien tenir algú que sabia fer els dibuixos per als gravats i també gravar les planxes, fossin de fusta o de coure. El volum, qualitat i tipus de publicacions podien diferenciar-se prou d'una firma a una altra. Gran part de la producció es venia sobretot en el mercat local que consumia la literatura popular, però els llibres es venien preferentment en altres ciutats, mentre que els llibreters més importants fins i tot n'importaven de l'estranger. L'estoc d'aquest tipus de llibre podia significar una inversió molt important. La diversitat d'oficis dins el mateix negoci fa difícil desitjar-los i sovint saber a què es dedicava un dels membres de la corporació si s'havia especialitzat en un d'ells. Tanta i tant diversa activitat requeria força mà d'obra (encara que no sempre de manera continuada), sovint molt qualificada, sent necessàries dues persones per compondre el text —una per a la cara del davant i l'altra per al revés— i dues per a cada premsa.¹¹ Almenys una part dels treballadors havien de saber llegir i escriure, incloent de vegades el llatí i grec, per tal de compondre les caixes d'impressió i de corregir les proves d'impremta. Moltes de les feines eren delicades i exigien operaris destres de plena confiança.

A Barcelona els llibreters, que professionalment van existir arreu abans que els impressors, van constituir la seva corporació el 1553, coincidint pràcticament amb la creació de les de Venècia i Londres.¹² Com que alguns d'ells eren propietaris d'impremtes, desenvolupaven aquesta doble professió que incloïa també l'enquadració. D'aquest cos corporatiu en van quedar exclosos els impressors, tant si tenien taller propi com si eren oficials impressors, amb l'argument que el seu treball era mecànic, mentre que el del llibreter era un art (el de l'enquadració). Les ordenances només van permetre que cada mestre tingués una botiga,¹³ però no van fer cap referència als tallers d'impressió perquè es considerava una activitat lliure en la qual es podia tenir el nombre de premses, d'oficials i d'aprenents que es volgués. La corporació dels llibreters va ser de les últimes

11. M. U. CHRISMAN, *Lay Culture, Learned Culture. Books and Social Change in Strasbourg, 1480-1599*, New Haven, Yale University, 1982, 5-10.

12. J. M. MADURELL i J. RUBIÓ i BALAGUER, *Documentos para la historia de la imprenta y librería de Barcelona (1474-1553)*, Barcelona, Gremio de editores, librerías y maestros impresores, 1955; J. RUBIÓ i BALAGUER, *Llibreteres i impressors a la Corona d'Aragó*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1993. A Venècia s'acabà de constituir la corporació el 1567, i el 1557 es va crear l'Stationers Company de Londres. En els dos casos els impressors formaven part de la corporació amb els llibreters, i en el de Venècia se'ls mencionava ja en el primer epígraf. RUBIÓ, *Llibreteres i impressors...*, 184-187; A. CLARK, *Working Life of Women in the Seventeenth Century*, Nova York, August M. Kelley / Reprints of Economic Classics, 1968 [edició facsímil], 160-161.

13. F. DE BOFARULL I SANS, *Gremios y cofradías de la Antigua Corona de Aragón*, tom II, Barcelona, Tipografía L. Benaiges, 1910, 365-369.

que es van integrar en el Consell de Cent, la qual cosa conferia als seus membres un estatus rellevant a la ciutat. Els simples impressors, que exercien l'ofici en el mercat lliure —no regulat—, amb obrador propi o bé com a assalariats, van intentar crear la seva pròpia corporació però no ho van aconseguir perquè els llibreters impressors s'hi van oposar; el conflicte va concloure amb la incorporació dels impressors en la d'aquells el 1788.¹⁴

Els llibreters impressors barcelonins més importants del segle XVIII en general van tenir una secció d'impremta de dimensions mitjanes amb tres premses d'imprimir, cinc d'enquadernar i un tòrcul. Les grans de París n'arribaven a tenir deu d'imprimir, i a Madrid i València n'hi havia que en tenien sis.¹⁵ Com ha dit Christopher Hill, la impremta no va ser només una revolució tècnica sinó també cultural amb una gran repercussió en l'aspecte ideològic religiós que va permetre crear grans fortunes en el sector llibreter.¹⁶

Els negocis que integraven la impressió, l'enquadernació i la venda de llibres eren empreses familiars en què les dones i les nenes —i els nens— hi tenien feina a fer, començant de petites l'aprenentatge informal de l'ofici. Els infants podien penjar els fulls impresos a les cordes de l'assegador i despenjar-los, i les dones podien fer-hi moltes coses: compondre les caixes d'imprimir, corregir proves, portar la comptabilitat i la correspondència, atendre les vendes..., com es veurà després. Altres membres de la família també hi treballaven, en especial alguns germans de mestres que un cop adults van continuar a la casa com a oficials que no sempre adquirien la mestria.¹⁷ A diferència d'altres oficis,¹⁸ la majoria dels fills dels mestres llibreters amb taller d'impressió de Barce-

14. P. MOLAS, «Els impressors de Barcelona: la lluita pel gremi», *Cinc segles d'història gràfica, 1498-1998*, Barcelona, Gremi d'Indústries Gràfiques de Barcelona, 1998, 40-47. Aquest treball només articula la informació aportada per Miquel González Sugrañes en el seu llibre de documents. Les ordenances dels llibreters impressors van ser modificades el 1623, 1669, 1685 i 1787. M. GONZÁLEZ SUGRAÑES, *Contribució a la història dels Antichs gremis de les arts i els oficis de Barcelona*, volum II, *Llibreters i estamperes*, Barcelona, Llibreria antiga i moderna de Salvador Braba, 1916.

15. F. X. BURGOS i M. PEÑA, «Imprenta y negocio del libro en la Barcelona del siglo XVIII. La casa Piferrer», *Manuscrits* 6, 1987, 199-200.

16. C. HILL, «The printing explosion, 1640-1660», *England's Turning Point. Essays on 17th Century English History*, Londres/Xicago/Sidney, Bookmarks, 1988, 183. Sobre els primers segles de la impressió i el llibre a Europa vegeu L. FEBVRE i H.-J. MARTIN, *The Coming of the Book*, Londres, Verso editions, 1984 (primera edició a NLB, 1976); sobre el treball i la seva organització, la creació de corporacions d'ofici i la posició econòmica dels mestres amb tallers més importants, vegeu el capítol «The little world of books», 128-142.

17. Pau Cortey es va posar al capdavant de la impremta del seu difunt germà Joan, almenys en els tractes amb l'Ajuntament de Barcelona, des del 1565, a proposta de la mateixa vídua. GONZÁLEZ SUGRAÑES, *Contribució...*, 33. Miquel Pla, qualificat d'impressor, treballava al taller del seu germà Bernat Pla segons el testament d'aquest. Bernat manà a la muller i hereva que el mantingués i li pagués l'enterro. En aquest taller també hi treballava com a oficial el cunyat Vicenç Verdager, qualificat també d'impressor en aquest document. AHPB, Francesc Elias Bosch 1802, 456. Joan Francesc Piferrer en fer testament el 1848 donava una llegítima molt elevada al fill Ramon en consideració que «ha treballat y se ha desvatllat, treballa y desvetlla moltíssim en benefici y utilitat de ma casa y negoci...». AHPB, Pere González 1848, 80.

lona no en van obrir un de propi, sinó que es van incorporar en el familiar i el van continuar, la qual cosa explica la pervivència dels obradors durant generacions.

Alguns llibreters impressors van poder aixecar negocis importants i acumular un capital que sobretot van reinvertir en el taller i la botiga, en la compra de béns immobles i en la política matrimonial. L'anàlisi del contingut de tres negocis permetrà copsar la diferenciació econòmica dins el sector.¹⁹ Així, la casa Piferrer, la més important de Barcelona a finals del segle XVIII, el 1794 tenia un fons de 166.000 exemplars sense comptar les 80.000 comèdies que també emmagatzemava. Des del 1764, quan es va fer l'anterior inventari *post mortem*, havia crescut molt i de les quatre premses d'imprimir se'n va passar a sis.²⁰ Amb Francesc Solà i Coquet, natural de Girona i mestre des del 1788, ens trobem en un cas de l'altre extrem.²¹ Ell només es dedicava a enquadernar i vendre llibres com les populars *Fàbules* de Samaniego i el *Arte de la Cocina*, així com estampetes —en tenia 472 «de les que donen per la doctrina de Sant Felip, petitas, pintadas, estrangeras, de les que 43 son de mig full negras del Santo Cristo». També venia paper, «arenilla de escriure», «banos de fira per criatura» (en tenia 23), soldats pintats, goigs, romanços, rodolins, i llibretes de primeres lletres, així com «21 patrons de fer puntas de diferents tamaños». ²² En un calaix Francesc tenia les eines de llibreter com un compàs, tisores, punxons, set regles de ratllar paper... i una premsa d'enquadernar «ab son ingeni y llangueta de fusta, usada». L'últim cas també presenta particularitats. Joan Dorca i Morera, fill del llibreter del mateix nom de Vic, s'establí a Barcelona després de la guerra del Francès i quan va morir el 1821 tenia un negoci relativament petit, però selecte, i a més publicava el *Diario Constitucional Político y Mercantil*.²³ A la seva mort, la llibreria la integraven 234 títols amb un total de 6.187 exemplars d'obres bàsicament literàries (molta novel·la francesa, Cervantes...), gramàtiques i diccionaris, llibres de ciències (medicina, farmàcia, química...) i publicacions de caràcter marcadament liberal (la constitució, l'home-

18. Juanjo Romero assegura que en la cultura artesana de la primera meitat del segle XIX, els fills no es quedaven amb els pares i obrien, amb el dot de la dona, un taller propi quan es casaven —cosa que solia coincidir amb l'obtenció de la mestria. J. ROMERO, *La construcció de la cultura del oficio durante la industrialización. Barcelona, 1814-1860*, Barcelona, Publicacions de la Universitat de Barcelona-Icària edicions, 2005, 242-243.

19. Una detallada informació sobre la diferent posició econòmica entre els llibreters impressors i els simple impressors de la ciutat en el segle XVIII a J. BURGOS, «Gremio, familia artesana y propiedad. Libreros e impresores en la Barcelona del siglo XVIII», F. CHACÓN i L. FERRER, *Historia de la familia. Una nueva perspectiva sobre la sociedad europea*, Múrcia, Universidad de Murcia, 1997, 424-426.

20. BURGOS, «Gremio, familia artesana y propiedad...», 201.

21. GONZÁLEZ SUGRAÑES, *Contribució...*, 84; AHPB, Francesc Madriguera 1788, 132. En la mestria no mencionava l'ofici del pare però quan va morir, el 1800, el qualificà de mestre de cases.

22. AHPB, Miquel Vilamala 1800, 23.

23. Va ingressar en el col·legi de llibreters i impressors de Barcelona el 2 de febrer del 1816. GONZÁLEZ SUGRAÑES, *Contribució...*, 86; AHPB, Ramon Torras 1821, 116. Sobre les activitats professionals de Joan Dorca vegeu M. LLANAS, *L'edició a Catalunya: segle XIX*, Barcelona, Gremi d'Editors de Catalunya, 2004, 341.

natge a Lacy...), i quasi no en contenia de tipus religiós o jurídic. Tenia una secció en llengües estrangeres amb 97 obres en francès, set en italià i només una en alemany i una altra en anglès. Per a la impressió tenia quatre premses.²⁴

Alguns van poder constituir un patrimoni immobiliari. Molts eren propietaris de la casa on tenien el negoci i la residència, però els Piferrer, a més de constituir el seu, no només van llogar un molí paperer per assegurar-se el subministrament i la qualitat del paper que necessitava la impremta, sinó que en van comprar un.²⁵ En canvi ni Francesc Solà ni Joan Dorca posseïen un immoble.

Cal subratllar que malgrat la fortuna que alguns mestres llibreters van fer en el sector, no van abandonar el negoci, la qual cosa va originar la creació de dinasties llibreteres que, com després es veurà, van arribar a tenir més de cent cinquanta anys. Les cases s'extingien per manca de descendència o perquè l'hereu preferia ser religiós,²⁶ i també hi hagué alguna fallida.

Possiblement, arreu es va voler restringir l'accés a l'ofici d'impressor com es veu amb claredat en el cas de Londres, on la pertinença a la corporació permetia editar llibres, però només podien imprimir-los les 23 firmes autoritzades, una d'elles la de l'impressor reial.²⁷ En les ordenances barcelonines dels llibreters impressors no es va establir un nombre limitat de membres, però hi havia una gran endogàmia en l'obtenció de la mestria, almenys al segle XVIII.²⁸ Tanmateix, aquesta pràctica no significava que els fills i filles només es casessin dins les famílies del gremi. L'estratègia matrimonial en aquest conjunt professional era més complexa que això, havent de distingir entre la política de les famílies de posició economicosocial mitjana i la de les benestants. En aquest cas, els hereus es casaven amb noies pertanyents a altres sectors professional com lletrats, mestres tèxtils rics, adroguers, comerciants, cirurgians...; les filles, si se'n tenien moltes, com fou el cas dels Piferrer, entraven en un convent i altres es casaven fora de l'ofici familiar.²⁹ En el cas

24. AHPB, Ramon Torras 1821, 224-231.

25. BURGOS i PEÑA, «Imprenta y negocio...», 187. La casa de la plaça de l'Àngel la van comprar el 1737 per la respectable xifra de 2.500 lliures. BURGOS i PEÑA, «Imprenta y negocio...», 191. Sobre la propietat immobiliària dels impressors i els llibreters vegeu BURGOS, «Gremio, familia...», 426.

26. La llibreria i impremta Posas va tenir aquest final. M. LLANAS, *L'edició a Catalunya: segles XV-XVIII*.

27. CLARK, *Working Women...*, 161.

28. El 1779 dos fills de mestres del col·legi, de 12 i 10 anys, van ser confirmats com a mestres sense haver de pagar la quota d'entrada. AHPB, Francesc Madruguera 1779, 434. Burgos i Peña ja van destacar l'existència d'un alt grau d'endogàmia entre els llibreters impressors. BURGOS i PEÑA, «Imprenta y negocio...», 187; també BURGOS, «Gremio, familia...», 431.

29. Burgos i Peña van considerar que el cas dels hereus Piferrer era una excepció en l'endogàmia matrimonial dels llibreters impressors (BURGOS i PEÑA, «Imprenta y negocio...», 187), però hi ha altres casos iguals (vegeu quadre 4), amb la qual cosa potser no s'ha de considerar l'estratègia matrimonial dels Piferrer com a excepcional. Quan Teresa Pou, vídua de Joan Piferrer, va fer testament, tres dels deu fills havien entrat en un convent: Joan, Eulàlia i Bernardí; després almenys hi van entrar dues filles més. En aquest any, cinc fills encara eren menors d'edat. AHPB, Josep M. Avellà 1764, 20-22. Josefa es casaria amb l'adroguer Francesc Roda, aportant 1.400 lliures de dot (una fortuna) segons diu el testament. AHPB, Ignasi Planas i Fontanals 1810, 1. També hi va haver religiosos en la família Ferrer. Sobre els fills Piferrer-Pou, BURGOS i PEÑA, «Imprenta y negocio...», 186.

dels mestres llibreters i impressors de posició mitjana, l'endogàmia era una pràctica comuna; els hereus es casaven amb filles de membres del col·legi, i sobretot les filles es casaven amb oficials impressors que no pertanyien a famílies amb tradició llibretera ja que d'aquesta manera s'assegurava mà d'obra qualificada de confiança per a l'obrador familiar. Es poden citar, per exemple, els casos d'Ignàsia Nadal que es va casar amb Joan Serra; Josefa Gaspar, amb Benet Espona; Teresa Sala ho va fer amb Josep Bosch; cap d'aquests oficials no va tenir una llibreria o impremta pròpia (quadre 3). La voluntat de captar mà d'obra qualificada de manera permanent de les famílies llibreteres impressores es concretà en el fet que el consell del gremi donés 75 lliures a les filles dels mestres quan es casaven, la mateixa quantitat que els oficials que no eren fills de mestres havien de pagar per passar la mestria.

Cal fer més recerca per a determinar si les famílies llibreteres impressores amb una situació socioeconòmica mitjana casaven els hereus amb pubilles; de fet, només conec el cas de Francesc Garriga i Roca amb Maria Mercè Aguasvivas a tombants dels segles XVIII-XIX. En cas que la firma llibretera només tingués una pubilla, el casament d'aquesta amb un oficial impressor estava cantat. Es poden donar els exemples d'Eulàlia Ferrer que va maridar Guisleño Mañach; la néta d'aquests, una altra Eulàlia Ferrer (l'avi va prendre el cognom de la muller) amb Antoni Brusi; Ignàsia Martí es va casar amb Francesc Oliver i la filla d'ambdós, Mariàngela Oliver i Martí, amb Valero Sierra; en aquestes dues famílies es va repetir la situació.³⁰

En els segles XVIII i XIX Barcelona va ser un centre d'edició de llibres en llengua castellana, a més de ser-ho en llengua catalana i llatina, però no hi hagué gaires impremtes. El seu nombre va ser prou estable entre 1729 i 1808, abans de l'abolició dels gremis, situant-se entre 31 i 25 firmes (quadre 1). La xifra més baixa es va produir el 1814 —només n'hi havia 17—, a causa del gran impacte de la guerra del Francès a la ciutat. Tanmateix, el 1823, a les acaballes del règim liberal que havia abolit els gremis, existien 36 negocis, una xifra que disminuiria en els anys 1860, segurament a causa de la mecanització i concentració del sector, però que es va recuperar a mitjan la dècada següent (quadre 1).

QUADRE 1
Nombre de llibreters i impressors de Barcelona, 1729-1875

1729	1770	1808	1814	1823	1838	1849	1854	1861	1865	1875
31	22	25	17	36	34	38	38	28	25	33

Font: P. MOLAS, *Los gremios barceloneses del siglo XVIII*, Madrid, 1970, 255; Institut Municipal d'Història (IMHB), Fons Cadastre, «Repartiment entre els gremis d'una quantitat de diners» (1822-1823), C. VIII-5; «Indústria de 1854», C. IX-23; «Indústria 1861», C. IX-45; «Indústria. Año económico de 1865 a 1866», C. IX-51; M. SAURÍ i J. MATAS, *Manual Histórico-topográfico, estadístico y administrativo, o sea Guía General de Barcelona*, Imprenta de D. Manuel Saurí, Barcelona, 1849, 259-260; *Guía consultiva o Inducador General de Barcelona por D. L. R. León*, Barcelona, 1875.

30. J. GUILLAMET, «Antoni Brusi Mirabent, impressor i segon editor del *Diario de Barcelona*», R. GRAU (coord.), *Les ciutats i les revolucions, 1808-1868*. III. *La cultura a l'època romàntica, Barcelona Quaderns d'Història* 13, Barcelona, Institut Municipal d'Història, 2007, 101-118. Per a les pubilles Martí vegeu, AHPB, Llorenç Madriguera 1770, 230; Pere Pagès 1785, 368.

Les llibreteres i impressores en les corporacions i els negocis

Les ordenances de la corporació dels llibreters de Barcelona, aprovades el 1553, tenien una segona particularitat —a més de no admetre els simples impressors—, la de dedicar un article als drets de les filles i deixar molt clar quins eren els de les vídues. Si el mestre «moría dexant algun fill o filla en tal cas la dita viuda vivint empero viduament puga tenir la dita botiga per los dits fill o filla seus y del dit defunct sense empaig ni contradicció de alguna cort o persona fins a tant que lo dit fill tingue edat de divuit anys y no mes anant [...] E si sera filla pugue tenir la dita viuda la dita botiga fins a tant haje casada la dita filla y no mes anant».³¹ És a dir, que els fills substituïen en la titularitat del taller la mare en arribar als 18 anys, un cop pagada la quota d'ingrés a la corporació. En el cas de tenir només descendència femenina, la vídua podia mantenir el taller fins que la primogènita es casés, normativa que deixava la porta oberta a les filles per a portar el taller si es mantenien solteres. No s'explicitava així, però en realitat funcionà d'aquesta manera en més d'un cas, com veurem. En canvi, les vídues sense filles no van rebre un tracte tan favorable, car només podien prosseguir el negoci durant un any i un dia (l'anomenat *any de plor*), i quedaven desprotegides dels avatars que poguessin patir un cop transcorregut el període del dol. Per afrontar la incertesa de la viduïtat, les vídues sense fills potser es casarien amb algun oficial de la professió com succeïa en altres gremis,³² però no en conec cap cas.

Quan el 1684 els impressors van aconseguir —momentàniament— que el Consell de Cent acceptés que constituïssin una corporació, les ordenances eren molt semblants a les dels llibreters, protegien els interessos de les filles i, en aquest cas, també de les vídues sense fills.³³ Cal subratllar que ni en el cas dels llibreters impressors ni dels impressors s'exigia a les vídues que contractessin un oficial perquè segurament tots els tallers necessitaven tenir-lo. Aquestes normes de la corporació de llibreters i stampers sobre les filles no consten en les ordenances de cap altre gremi o col·legi, amb la qual cosa es posa al descobert una especificitat dels llibreters i els impressors que potser es devia al fet que es reconeixia la importància que tenia la mà d'obra femenina familiar i qualificada en aquests tipus de negoci sobretot per la continuïtat de la casa. Tanmateix, no es

31. BOFARULL I SANS, *Gremios y cofradías...*, 365.

32. ROMERO, *La construcción de la cultura del oficio...*, 255-270.

33. En les ordenances dels impressors o stampers de Barcelona, s'establia que «si acá s morrá algun Estamper collegiat del dit Col·legi... sens fill, ni filles, en tal cas la viuda muller de dit defunt puga tenir y fer correr aquella lo temps estarà viuda y ab lo nom del dit collegiat». I respecte de les filles que «collegiat morrá deixant algun fill, o filla, en tal cas lo tal fill puga fer correr la dita estampa fins a tant que tinga edat de vint anys. E si será filla tenir la dita Estampa fins a tant sia Casada, y no més avant». És a dir, que a les vídues sense fills se'ls permetia mantenir el taller portant el nom del marit, i a les filles se les permetia continuar el taller familiar si eren solteres.

preveia que les usufructuàries i les hereves fessin l'examen de mestria, ni que participessin en les reunions, festes, ni cerimònies del col·legi professional.

Hi havia llibreteres i impressores en diverses ciutats espanyoles, segurament a causa d'unes ordenances semblants a les que hi havia a Barcelona, o al costum. Així, el 1557, Jerònima de Gales a València publicava un llibre bellament editat sota la marca *Casa de la biuda de Ioan Mey Flandro*.³⁴ També es pot citar el cas de la filla de Joaquín Ibarra, que va continuar amb l'important negoci patern a Madrid a principis del segle XIX.³⁵ Tanmateix, no en totes les ciutats on hi havia gremis de llibreters i impressors es pensava formalment que les filles succeïssin el pare; a Saragossa les ordenances del gremi de llibreters no van mencionar per res les mullers ni les filles dels mestres.³⁶ Però, el fet que en les ordenances de les corporacions no s'especificués si les vídues i les filles tindrien drets sobre el taller d'imprimir no vol dir que no els el reconeguessin de fet. Fos com fos, el catàleg d'impressors espanyols de M. Gutiérrez del Caño, aplega noms de llibreteres vídues, per exemple, a Alcalá de Henares, Toledo, Còrdova, Baeza, El Burgo de Osma, Bilbao o València...³⁷ La presència de dones en el sector també ha estat subratllada per la historiografia estrangera.³⁸

Durant el seu matrimoni moltes dones deuriem aprendre la complexitat del procés productiu i mercantil de la casa, una comprensió que sovint ja havien adquirit en el negoci patern. En aquesta experiència marital compartida, les dones mostraven la seva capacitat organitzativa, gestora, productiva i/o mercantil, amb la qual cosa es guanyarien la plena confiança del marit, substituïnt-los quan ells eren fora de la ciutat o estaven malalts. Així no és estrany que quasi la meitat dels llibreters i una quarta part dels llibreters impressors del segle XVIII nomenessin les esposes com hereves universals per comptes d'usufructuàries, que era la cosa habitual a Catalunya quan hi havia fills.³⁹ Aquesta decisió mos-

34. Una relació de les obres publicades per impressores de les corones de Castella i d'Aragó en el segle XVI a A. ERDMANN, *My Gracious Silence. Women in the Mirror of the 16th Century Printing*, New Castle (Delaware, EUA), Oak Knoll Press, 1999, 276-280.

35. L'activitat d'aquesta dona de la família Ibarra, de qui per cert no se sap el nom, va transcórrer entre 1807 i 1816.

36. G. REDONDO, *El gremio de libreros de Zaragoza y sus ordenaciones 1573, 1600, 1679*, Saragossa, Caja de Ahorros de la Inmaculada, [1979]; G. REDONDO, *Las corporaciones de artesanos de Zaragoza en el siglo XVII*, Saragossa, Institución «Fernando el Católico», 1982.

37. M. GUTIÉRREZ DEL CAÑO, «Ensayo de un catálogo de impresores españoles desde la introducción de la imprenta hasta fines del siglo XVIII», *Revista de Archivos, Bibliotecas y Museos* III, Madrid, 1899, 662-673; *Revista de Archivos, Bibliotecas y Museos* III, Madrid, 1900, 77-90.

38. CLARK, *Working Life of Women...*, 161-170; BARKER, «Women, work...», 81-100; A. Kwolék-Folland, *Incorporating Women. A History of Women and Business in the United States*, Nova York, Palgrave, 1998, 2002, 35-37. La presència de dones en l'art del llibre pot trobar-se ja des de l'inici de la impremta; per al segle XVI, vegeu ERDMANN, *My Gracious Silence...*

39. BURGOS, «Gremio, familia...», 433. Per exemple, Joan Piferrer, el 1743, féu hereva la seva esposa Teresa Pou, filla d'un passamaner, «...la molta y gran confiansa tinc de dita muller mia». AHPB, Fèlix Avellà, «Segon llibre de testaments», 21 d'agost de 1743, 63. Als Estats Units,

tra que el llibreter confiava en les habilitats economicoprofessionals de la muller i que ella se la mereixia.

En el segle XVIII un nombre de dones encara per determinar van ser propietàries o usufructuàries de llibreries i impremtes deixant constància de la seva participació en el sector en els peus d'edició de llibres, fullets i gravats (en aquest cas, només quan eren de bona qualitat i tot i així no sempre). Segons el cadastre de 1716, a Barcelona hi havia 19 establiments de llibreters i impressors, entre els quals constaven els de les vídues Jolis, Llopis i Veguer (constituïen per tant el 15,7 per cent del total), i en cadastres posteriors n'apareixerien d'altres.⁴⁰

En el segle XIX el nombre de tallers amb denominació femenina va fluctuar. En la contribució de 1823, constaven sis dones que representaven el 16,6 per cent dels contribuents del sector (quadre 2). Es tractava d'Eulàlia Brusi, Josefa Coll, Narcisa Dorca, Francesca Massuet, Tecla Pla i Rosa Roca. Aquest és l'any que presenta una presència femenina més elevada, en part a conseqüència de la mortalitat causada per l'epidèmia de febre groga de 1821 que es va endur almenys els llibreters i impressors Brusi i Dorca, que foren rellevats per les seves successores. El 1838 hi havia cinc dones entre les 34 firmes impressores que significaven una presència del 14,70%. El 1849 regentaven el 13,16% d'aquests negocis (5 de 38). El 1854 només hi havia tres impremtes a mans d'una dona de les 38 que pagaven contribució (Maria Garriga, Antònia Mayol i la Vda. Sierra), és a dir, que representaven el 7,89% del sector, però a més constava una llibretera (Cayetana de Landa) entre les 14 botigues d'aquest tipus, que en constituïa el 7,1%. Aquesta disminució del percentatge de negocis femenins en el sector es va corregir el 1861,⁴¹ car constituïen el 14,29% (quatre d'un total de 28 impremtes). El 1865 només hi havia una viuda (Torras) i una altra amb el seu fill (Gaspar) entre 25 «impressors», set dels quals també pagaven contribució com a «*libreros con tienda*»; aquestes dues firmes en mans femenines conformaven el 8 per cent dels establiments del ram.⁴² El 1875, de les 33 impremtes, tres pertanyien a dones (vídues Torra i Bassas, i vídua i fill Gaspar), és a dir, un 9 per cent.

a principis del segle XIX, es va intensificar la tendència que els marits fessin hereves les mullers, sobrepasant el que per llei els havien de deixar. Segons Lisa W. Waciega això es va deure al fet que els canvis en el mercat, cada cop més incert, aconsellaven prendre aquesta decisió per assegurar millor el futur de la família, basada en la confiança que els marits tenien en la capacitat econòmica de les seves mullers. L. W. WACIEGA, «A “Man of Business”: The widow of means in Southeastern Pennsylvania, 1750-1850», *The William and Mary Quarterly* 44 (1), 1987, 46 i 50.

40. Institut Municipal d'Història de Barcelona (IMHB), Fons Cadastre, I. 61.

41. IMHB, Fons Cadastres, C. IX-45.

42. IMHB, Fons Cadastres, C. IX-51. Els venedors de llibres i material d'escriptori sumaven un total de 36 contribuents, cap dels quals era dona.

QUADRE 2
Impressores i llibreteres de Barcelona, 1822-1875^a

	<i>Adreça</i>	1823	1838	1849	1854	1861	1865	1875
Bassas, vídua								sí
Francisca Bocabella	Cotoners, 11			sí				
Brusi, Vda. [Eulàlia Ferrer]	Llibreria, 1	sí	1.260					
Coll, Vda. [Josefa Coll]	Ferran VII, 25	sí	24					
Narcisa Dorca		sí						
Garriga, Vda. de Francisco	Ciutat, 1		120	sí				
María Garriga Aguasvivas	Ciutat, 2				1.020			
Vda. i fill Gaspar	Cervantes, 3					1.010	99	sí
Gorchs, Vda. de Tomàs	Llibreria, 2		120					
Landa, Cayetana de					650			
Francesca Massuet		sí						
Mayol, Vda. de Joaquim	Ferran VII, 22		24	sí				
Antònia Mayol	Ferran VII, 13				750			
Tecla Pla i Vicenç Verdguer	Cotoners, 11	sí						
Rosa Roca		sí						
Vda. de Manuel Saurí	Ample, 39					1.010 [*]		
Sierra, Vda. d'Antoni	pl. Constitució, 7			sí	800	1.200 [*]		
Torras, Vda. de Valentí	Rambles, 64; Bonsuccés			sí	250	460	33	sí
PERCENTATGE		16,66	14,70	13,16	7,89	14,29	8	9

^a Contribució en rals, excepte el 1865-66 que és en escuts.

* Paguen per dos conceptes, per tenir impremta i per tenir botiga de llibres; per aquesta segona activitat paguen 800 i 950 rals respectivament.

Font: iguals que les del quadre 1.

En definitiva, entre 1823 i 1875 sempre va haver-hi impressores amb una presència que oscil·lava entre el 16,66 i el 8 per cent dels contribuents del sector, unes xifres molt similars a les que hi va haver a la Gran Bretanya en els segles XVII i XVIII.⁴³ Es podria pensar que era una proporció baixa, però si es compara amb la presència femenina en altres negocis en aquests mateixos anys s'observa que es trobava al mateix nivell o fins i tot superior. Segons dades de Juanjo Romero, les propietàries de negocis del sector de l'alimentació

43. CHALUS, «Women, work...», 86.

oscil·laren entre representar l'1,7 i el 8,5 per cent entre 1823 i 1860, i en el de la confecció entre l'1,5 i el 10,6. Tanmateix, en algunes activitats concretes la presència femenina podia ser superior, com en el cas de la torsió de seda, sector en què el 1823 les dones constituïen el 26 per cent dels titulars.⁴⁴ L'oscil·lació observada en la presència femenina en el sector, que es concentra entre mitjan els anys 1850 i els 1870 no sé a què es pot atribuir. Tenint en compte la modèstia de les xifres en què ens movem, es podia deure a circumstàncies fortuïtes provocades per la mort d'alguna titular i al fet que el seu successor fos de l'altre sexe.

Encara que s'ha de comparar més a fons l'existència de negocis sota titularitat femenina, la major proporció de dones que s'observa en el cas dels llibreters i impressors respecte de la que hi ha en altres sectors productius es deu al fet que la família volia mantenir el negoci de totes passades, a causa del prestigi que havia assolit la casa, preferint assegurar la continuïtat del taller —tot i que podria perdre el nom— que el cognom de la família. Això és el que dóna a entendre la decisió d'Isidre Aguasvivas que en el seu testament consignà que si moria l'hereu sense fills, el succeís la seva filla Maria Mercè perquè l'altre fill havia estudiat medicina. A causa de les despeses que la família havia esmerçat en els seus estudis es considerava que aquest fill havia de renunciar a la propietat de la llibreria impremta, assegurant però la continuïtat del negoci mitjançant la filla.⁴⁵

Algunes de les usufructuàries o propietàries d'imprentes posseïen un negoci molt important. És el cas de la vídua Brusi que el 1822 tenia, amb molta diferència, la major impremta de la ciutat, que editava el *Diario de Barcelona* i que, a més, havia incorporat la litografia i un establiment de fondre caràcters d'impremta. En aquesta data se li va calcular una base contributiva de 50.000 rals, mentre que al segon negoci en importància del seu ram —la casa Piferrer— només se n'hi va atribuir una de 30.000. A continuació els negocis ja eren molt més petits ja que se'ls atorgava una base impositiva que anava dels 300 als 20.000 rals. Les imprentes que estaven en mans de dones es concentraven en el grup dels que tenien una base de 6.000 rals —Francesca Massuet, Narcisca Dorca, Rosa Roca i Josefa Coll—, seguides de la de Tecla Pla i Vicenç Verdaguer a qui se n'hi imputava una de 3.000 rals. És a dir, que a principis de la dècada de 1820 la majoria de les impressores es trobaven en una posició contributiva mitjana; per sota hi havia dinou firmes més en mans masculines. La seva situa-

44. ROMERO, *La construcción de la cultura...*, 266. En el cas de la torsió de la seda eren cinc titulars; tanmateix, aquesta elevada proporció de dones es pot deure a causes fortuïtes com la mortalitat que va causar l'epidèmia de 1821. A. SOLÀ, «Eudald Jaumeandreu i Trinter, i el seu entorn familiar i social», *Miscel·lània Ernest Lluch i Martín*, volum II, Barcelona, Fundació Ernest Lluch, 2007, 415 i 417. En un cas, la mort del jove propietari va fer que la seva àvia es reincorporés al capdavant del taller. No conec que en el sector dels llibreters i impressors es produís una situació com aquesta.

45. BURGOS, «Gremio, familia...», 432.

ció en el sector el 1861 no era tan bona. Aquest any, la contribució per pagar anava dels 460 als 2.850 rals, i es distingien deu quotes diferents. Les quatre impremtes sota el nom de dones se situaven a partir de la 5a quota —*Vda. e hijos de Manuel Sierra*, era la que pagava major contribució, 1.200 rals—; *Vda. e hijo de Gaspar* i *Vda. Saurí* en pagaven 1.010, mentre que la *Vda. Torres* només havia de satisfer 460 rals. Cap d'aquestes firmes de titularitat femenina no tenia premses mogudes amb la força d'una màquina de vapor.⁴⁶

De les cinc contribuents del 1854 cal dir primer que Antònia Mayol (de soltera, Tarabal) usufructuà la casa del marit, Joaquim Mayol, durant uns 20 anys.⁴⁷ Segon, que una altra contribuent, Cayetana de Landa, que pel seu cognom es dedueix que no era catalana, es dedicava només a vendre llibres i papereria. Aquesta presència femenina tan baixa en aquest sector mercantil sorprèn, car a Londres, en aquests anys, la venda d'aquest tipus de material era una de les deu activitats més corrents de les dones amb negoci propi.⁴⁸ És possible que ens trobem davant un problema de fonts i que en l'apartat de *libreros* de la contribució només es consignin aquells negocis que enquadraven i venien llibres, mentre que el material d'escriptori es venia en altres tipus de botigues.

La majoria de les propietàries i usufructuàries de llibreries i impremtes documentades entre 1705 i 1850 ho van ser per ser vídues (quadre 3). Tanmateix, el nombre de propietàries com a hereves dels pares no va ser menyspreable: cinc que representen el 29 per cent. Una altra impressora llibretera va heretar el negoci de la seva tia (cas de Francesca Verdaguer, vídua de Llorenç Bocabella). Cal destacar també que una de les filles que van heretar el taller i la botiga era soltera (Isabel Jolis); això no era gaire corrent però hi ha altres casos com els d'Antònia Ibarra i Cous, de Cervera,⁴⁹ i la seva cosina de Madrid que ja he mencionat.

46. R. ARRANZ, «De la manufactura a la indústria gràfica», *L'Avenç* 98, 1986, 49.

47. Regentà el negoci almenys des del 1838 fins al 1857, any en què va morir. El seu testament a AHPB, Hermenegildo Martí 1857, 73. El seu fill i hereu, Zoilo Mayol i Tarabal, no va continuar el negoci. Com que Antònia no el va nomenar marmessor, malgrat qualificar-lo d'«estimat fill Zoilo», potser tenia alguna mena d'incapacitació; de ser així poc l'hauria pogut ajudar a portar el negoci. Sobre la impremta i llibreria Mayol, vegeu LLANAS, *L'edició...[s. XIX]*, 129-132.

48. A. C. KAY, «Retailing and respectability in London», BEACHY, CRAIG i OWENS (eds.), *Women, Business...*, 154. Sobre les principals activitats de les dones com a autònomes a la Barcelona de mitjan segle XIX vegeu A. SOLÀ, «Las mujeres y sus negocios en el medio urbano», I. MORANT, *Historia de las Mujeres en España y América Latina. III. Del siglo XIX a los umbrales del XX*, Madrid, Cátedra, 2006, 388-389.

49. El seu pare, Manuel Ibarra Marín (Saragossa, 1709 - Cervera, 1757), la va regir des del 1735 fins a la seva mort i la seva mare, Maria Antònia Cous, ho va fer fins a la seva, el 1770. El 1777 va cobrar el llegat de 1.500 rals del seu oncle, el gran impressor madrileny Joaquim Ibarra Marín, que s'inicià en l'ofici treballant com a aprenent amb el seu germà Manuel a la impremta de la Universitat de Cervera. M. GARGANTÉ, «La impremta de la Universitat de Cervera a càrrec de les Ibarra, impressores del segle XVIII», comunicació al VI Congrés d'Història Moderna de Catalunya, Universitat de Barcelona, 15-19 de desembre de 2008.

QUADRE 3
Dones titulars d'alguns taller d'impressió de Barcelona, 1705-1850

<i>Firma</i>	<i>Titulars amb el cognom de solteres i de casades</i>	<i>Anys de la titularitat</i>
JOLIS	Maria Oliver, de Jolis	1705-1733
PLA	Isabel Jolis i Oliver	1769-1790
Hereus de la vda. PLA	Tecla Boix, de Pla	1800-1829
	Francesca Verdaguer, de Bocabella	1831-?
	Francesca Bocabella i Puig, de Dalmases	1892-?
	Carme Dalmases i Bocabella	?
MARTÍ	Maria Vila, de Martí	1723-1737
SIERRA i MARTÍ	Mariàngela Galí, de Martí	1754-1770
	Ignàsia Martí i Galí, d'Oliver	1770-1785
SIERRA OLIVER i MARTÍ	Mariàngela Oliver i Martí, de Sierra	1785-?
Vda. Antonio SIERRA	Vda. d'Antoni Sierra	~ 1850
FERREER	Eulàlia Ferrer, de Mañach	1734-?
BRUSI	Eulàlia Montserrat, de Ferrer	1783-1792
	Eulàlia Ferrer i Montserrat, de Brusi*	1792-1838
		1821-1838
PIFERRER	Teresa Pou, de Piferrer	1751-1764
	Eulàlia Massià, de Piferrer	1775-1793
	Marianna Depaus, de Piferrer	1848-?

Font: diferents documents notariais citats en l'article. LLANAS, *L'edició...[s. XIX]*, 122-128; GONZÁLEZ SUGRAÑES, *Contribució...*, 82-85.

* El 1792 Eulàlia Ferrer va heretar el negoci patern i el 1821 començà a usufructuar el del seu difunt marit.

Nivell d'alfabetització i funcions de les llibreteres i impressores en els negocis

A causa de la diferenciació socioeconòmica que presenten els llibreTERS i impressors a la Barcelona dels segles XVIII i XIX, cal esperar que les seves filles, germanes, esposes i vídues tinguin un paper diferent segons la situació del grup familiar al qual pertanyien, l'edat i el seu estat civil. És a dir, que segons el nivell socioeconòmic i el moment de la seva vida, la funció d'aquestes dones en la família i el negoci canviava.

Una de les particularitats que presenten aquestes dones en els segles XVIII i XIX és que la gran majoria sabien escriure —com mostren en firmar els documents notariais— i presumiblement llegir. És una circumstància que les diferenciava de la majoria de les que hi havia a Lió en el segle XVI. Segons un treball de Natalie Z. Davis sobre les artesanes d'aquesta ciutat, en la qual l'activitat editorial era ben important, hi hauria ben poques dones que poguessin treballar en

l'obrador de composició i d'impressió.⁵⁰ La col·lecció de 40 signatures de mullers i filles d'impressors i llibreters, entre 1764 i 1857 (quadre 4), permet deduir que podien compondre caixes de lletres i corregir proves. Per tant, en qualsevol moment podien donar un cop de mà al taller d'impressió si és que no ho feien regularment, i també podien portar la correspondència, muntar les comandes i fer els comptes, sobretot en els negocis més petits.

No totes aquestes dones mostraven la mateixa destresa a l'hora de posar el seu nom i cognom sobre el paper però és que no havien d'escriure necessàriament. Compondre una plana o corregir proves d'impressió no exigia que sabessin escriure amb habilitat ni que tinguessin bona cal·ligrafia. Només he trobat tres dones, entre llibreteres o impressores, que no sabessin escriure. Una és Teresa Mas i Llach, la segona muller de l'impressor Joan Nadal, filla d'un corder de Vic. La seva condició de segona esposa d'un home que tenia dues filles feia que des del moment de casar-se el seu paper al taller d'impressió fos menys important que el de portar la casa on vivia força gent.⁵¹ Una altra és Josefa Rius, la segona muller del modest llibreter i enquadernador Francesc Solà de qui ja he parlat.⁵² El seu paper fonamental també era el de tenir cura de la filla del primer matrimoni del seu marit, a més de satisfer les necessitats afectives i sexuals d'aquest i d'atendre la botiga. La tercera és Teresa Roca, vídua del llibreter Josep Garriga.⁵³

Una de les feines per fer als tallers d'impressió era dibuixar i gravar estampes de diferents tipus i qualitat, un producte que va tenir gran demanda en el segle XVIII. Molts dels millors llibres portaven gravats; a més, hi havia els mapes, les làmines de temes diversos i les estampes, els romanços i les cançons de caràcter popular que també solien incloure un gravat. És a dir, que aquesta secció tenia molta importància en algunes impremtes i, per tant, hi havia demanda d'aquesta mà d'obra qualificada que en part podia ser femenina. I certament es pot documentar l'existència d'alguna gravadora a la Barcelona del segle XVIII. Tanmateix, cal dir que la producció de sants i romanços era efímera per naturalesa i per això no queda tanta obra a l'abast per ser analitzada i atribuïda. Molta s'ha perdut i part de la que queda no va signada, la qual cosa fa difícil tant trobar impressores com atribuir-los obra. L'única gravadora catalana prou ben documentada és Isabel Jolis i Oliver (1682-1770). Era una dels vuit fills que va tenir el llibreter i impressor Joan Jolis —set dels quals van ser noies— que va morir el 1705. En la titularitat del negoci el van succeir la seva dona, després el seu fill Joan i, finalment, el 1759, Isabel (1682-1770) (quadre 4).⁵⁴ Ara no interessa parlar del que va poder ser la seva gestió, sinó d'Isabel com a gravadora. El pare havia

50. DAVIS, «Women in the crafts...», 56-57. Tanmateix, Davis no va fer un estudi aprofundit sobre les llibreteres i impressores lioneses.

51. AHPB, Joaquim Thos 1789, 81, testament.

52. AHPB, Miquel Vilamala 1800, 51. Aprovació de l'inventari dels béns deixats pel seu espòs.

53. AHPB, Josep F. Avellà 1807, 73.

54. I. SOCIAS, *Els impressors Jolis-Pla i la cultura gràfica catalana en els segles XVII i XVIII*, Barcelona, Curial Edicions / Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2001, 32-33.

QUADRE 4
Mullers i filles de llibreters que sabien escriure, 1764-1857

<i>Cognom de soltera</i>	<i>Ofici del pare</i>	<i>Ofici del marit</i>	<i>Document notarial i any</i>
Josefa Ametller	Piferrer	Llibreter i impressor	Apotecari
Esperança Bastinos	Estivill	Llibreter i impressor	Oficial llibreter impressor
Francesca Bocabella	Verdaguer	Llibreter i impressor	Llibreter i impressor
Ramona Bosch	Forns	Llibreter i impressor	Llibreter i impressor
Eulàlia Brusi	Ferrer	Llibreter i impressor	Llibreter i impressor
Magdalena Cerdà	Caparà	Revenedor	Llibreter i impressor
Apolònia Compte	Guardans	Perxer	Llibreter i impressor
Narcisca Dorca	Dorca	Llibreter i impressor	Primer, militar
Josefa Espona	Gaspar	Llibreter i impressor	Llibreter i impressor
Eulàlia Ferrer	Montserrat	Llibreter i impressor	Llibreter i impressor
Ramona Bosch	Forns	Llibreter i impressor	Llibreter i impressor
Teresa Garriga	Roca	Llibreter i impressor	Llibreter
M ^a Mercè Garriga	Aguasvivas	Llibreter i impressor	Llibreter i impressor
Emília Garriga	Pons	Llibreter i impressor	Llibreter i impressor
Antònia Fontova	Garriga	Llibreter i impressor	Oficial llibreter impressor
Isabel Jolis Oliver	Jolis	Llibreter i impressor	J. A. Jaumar 1837, 214
M ^a Rosa Jolis Oliver	Jolis	Llibreter i impressor	J. Costa 1770, 9
Raimunda Jordi	Guardans	Perxer	F. Ferran 1759, 474
Mariana Llorens	Taulò	Llibreter i impressor	F. Portell 1817, 74
Maria Àngela Martí	Sadurní	Hortelà de St. Pau, B ^a	J. M. Òdena 1815, II, 341
Antònia Mayol	Tarabal	Llibreter i impressor	Ll. Madriguera 1770, 230
Rafaela Nadal Rafart	Nadal	Llibreter i impressor	H. Martí 1857, 73
Ignàsia Oliver	Martí	Llibreter i impressor	J. Baramon 1790, 139
M ^a Josefa Oliver	Surià	Llibreter i impressor	P. Pagès 1785, 370
			N. Simon Labrós 1805, 44

Teresa Piferrer	Pou	Passamaner	Llibreter i impressor	J. M. Avellà 1764, 20
Eulàlia Piferrer	Massià	Comerciant	Llibreter i impressor	R. Cortés 1792, 350
Marianna Piferrer	Depaus	Cirurgià	Llibreter i impressor	R. Cortés 1783, 108
Josefa Piferrer	Fargas	Lletrat	Llibreter i impressor	N. Simón Labrós 1820, 119
Tecla Pla	Boix	Pagès d'Organyà	Llibreter i impressor	F. Elias 1802, 108
Josefa Roda	Piferrer	Llibreter i impressor	Adroguer	I. Planas Fontana 1810, 1
Francesca Rodríguez	Saurí Marsal	Llibreter i impressor		F. Moragas 1857, 154
Sabina Rovira	Pratsdevall	Comerciant de Barcelona	Llibreter i impressor	P. N. Tresàngels 1839, 320
Teresa Sala	Lluc	Llibreter i impressor	Oficial llibreter impressor	J. A. Jaumar 1837, 81
Emerenciana Sallent	Buscallà		Llibreter i impressor	J. M. Torrent 1829, 165
Francesca Saurí	Marsal		Llibreter i impressor	F. Moragas 1857, 154
Josefa Solà	Rius		Llibreter i impressor	M. Vilamala 1800, 43
Josefa Soler	Brusi	Llibreter i impressor	Oficial llibreter i impressor	J. M. Òdena 1825, II, 318
Rosa Verdaguier	Bollich	Pagès d'Organyà	Llibreter i impressor	F. J. Elias 1806, 292
Joaquima Vidal	Torner	Llibreter i impressor	Llibreter i impressor	J. Pic 1842, 115
Teresa Villaró	Garriga	Llibreter	Notari	J. M. Òdena 1816, I, 379

Font: protocols notariaus diversos citats en l'última columna, en què s'indica el nom del notari, l'any del protocol i el foli.

dominat aquest art i Isabel també ho va aconseguir, havent après la tècnica del seu progenitor.⁵⁵ Quan va morir Joan Jolis pare, Isabel tenia 23 anys, temps més que suficient, com diu Immaculada Socias, per haver après aquest art. Malauradament hi ha poques proves que exercís aquesta activitat a causa dels problemes inherents a la conservació i manca de signatura d'aquestes peces, però sí que se'n sap prou per atribuir-li el coneixement i pràctica d'aquest art. Només se li reconeix un gravat però d'això es pot deduir que en va fer d'altres.⁵⁶ I si Isabel va ser gravadora, potser no va ser l'única.⁵⁷

Un altre element que confereix caràcter artístic als llibres és la composició sobretot de la primera plana de l'obra i l'inici dels capítols, l'especialitat d'alguns dissenyadors gràfics actuals. En aquest art, els experts destaquen Maria Antònia Ibarra i Cous, que va heretar el taller del seu pare Manuel Ibarra Marí un cop va morir la seva mare Antònia, el 1770.⁵⁸

La gran majoria de les filles dels mestres impressors podien muntar caixes de lletres per a imprimir els fulls i corregir proves d'impremta, perquè ja s'ha vist que sabien escriure. N'aprenien de jovenetes i aviat ja podien ajudar al taller. Encara que hi ha poques evidències que ho sabessin fer, n'hi ha dues de prou clares, una de les quals a més ho sabia fer en grec. Quan el 1768 el nou pla d'estudis incorporà el coneixement del grec en el sistema universitari, la impremta de la Universitat de Cervera s'apressà a publicar algun material per al seu aprenentatge amb l'inconvenient que a Catalunya no hi havia cap oficial que ho sabés fer. Per això Josep Finestras, membre del professorat d'aquella universitat, en va ensenyar a la jove Maria Antònia Ibarra i Cous. Aquesta jove Ibarra es convertí en una peça cabdal d'aquesta impremta. Segons Finestras explicava a Gregori Mayans «*en pocos días aprendió a leer [grec] e inmediatamente pasó a la composición tipográfica*».⁵⁹ Un cop iniciada en el grec, el novembre del mateix any

55. J. B. BATLLE, «L'estampa de Rafael Figueró i la de Joan Jolis de Barcelona, 1666-1770», *L'Arxiu*, 1927; E. RODRÍGUEZ CEPEDA, *Romancero impreso en Cataluña (Imprenta de J. Jolis a Vda. Pla)*, Madrid, Ed. José Porrúa, 1989, 14; E. PÁEZ, *Repertorio de gravados españoles en la Biblioteca Nacional*, Madrid, Impremta del Ministeri de Cultura, 1981-1985, 57.

56. Els historiadors que fa temps van atorgar-li aquesta habilitat només aporten com a prova de la seva hipòtesi un gravat de sant Cristòfol signat I. I., però resulta que les sigles en llatí corresponen també a les del pare i el germà, encara que aquest se sap que no va ser gravador. Aquest embull es resol a favor d'Isabel només en considerar que la composició de l'estampa i el teixit gràfic d'aquesta làmina de sant Cristòfol semblen més propis del segle XVIII que del XVII; és així com Socias admet l'atribució del gravat a Isabel. SOCIAS, *Els impressors Jolis-Pla...*, 39.

57. Erdmann en menciona dues actives al segle XVI, les cosines Isabetta i Genonima Parasolet. ERDEMANN, *My Gracious Silence...*, 135-136, 226.

58. Es considera que Maria Antònia (Cervera 1739-1805) coneixia totes les tècniques tipogràfiques i que es distingí en la composició i impressió d'alguns llibres grecs i llatins. F. RÀFOLS, *Diccionario de artistas de Cataluña, Valencia y Baleares*, Barcelona/Bilbao, Edicions Catalanes / Gran Enciclopedia Vasca, 1980.

59. M. BATLLORI (ed.), *Josep Finestras. Epistolari, suplement i addicions a la correspondència amb I. de Dou i de Solà, Gregori Mayans i Siscar, G. Meerman, P. Serra i Postius, G. Lagomarsini i el Comte de Lumiares; Discursos acadèmics i doctorals*, Barcelona, Balmes, 1969, I, 574-575.

ja estava component les faules d'Esop, segons informava Finestras. No totes les filles de famílies impressores havien de tenir tanta destresa com aquesta Ibarra i una de les dues germanes Verdaguer que van aprendre a muntar caixes de lletres a casa dels oncles Pla. Segons explica el fill d'una d'elles, «mentre Tecla era molt peresosa i mai acabava la tasca que li donaven i demanava a Francisca que li acabàs, [aquesta] feia les dos tasques [és a dir la que havien de fer les dues noies], lo que féu que després [...] ningú caixista la pogués mai adelantar».⁶⁰ O sigui passava el mateix que podia passar en una colla de nois aprenents. Durant la guerra del Francès, Francesca va treballar a la impremta Puigrubí de Tarragona i va fer de caixista a la impremta mòbil de Brusi que treballava per a la junta patriòtica.⁶¹

Les dones d'aquestes famílies també podien portar la comptabilitat i la correspondència, però no he trobat cap indici que alguna ho hagués fet, segurament perquè es donava per descomptat. En l'enquadernació, hi van tenir almenys un paper ben definit: cosir els quadernets, car aquesta ha estat tradicionalment una feina femenina en els obradors d'enquadernació (informació oral d'algunes d'aquestes treballadores). A més, hi ha indicis que relligaven i enquadernaven els llibres com mostra el cas de Josefa Rius. Quan es va fer inventari dels béns de la casa familiar en quedar vídua, va dir que una de les premses que hi havia era seva.⁶² Per què la tenia? Òbviament per enquadernar en la premsa pròpia, mentre el marit ho feia en la seva.

Una altra possible funció de les dones en aquest doble sector llibreter era vendre a la botiga, cosa que sabem segur que van fer Josefa Rius i Esperança Estivill, de casada Bastinos, com moltes altres, almenys en algun moment de les seves vides, llevat que fossin molt riques com les Piferrer, que a més no havien nascut en famílies de l'ofici. Josefa col·laborava amb el marit en el funcionament de l'establiment d'enquadernació i venda de llibres, paper..., mentre tenia cura de la llar i els nens, car a la botiga hi havia el bressol del de tres mesos.⁶³ Esperança Estivill i Coll —filla del llibreter i impressor Ignasi Estivill i Cabot i muller del reconegut enquadernador Joan Bastinos i Coll (1816-1893)—, el 1851 es quedà amb la llibreria del seu pare.⁶⁴ Era una botiga modesta i la portava Esperança amb l'ajuda del seu fill gran, segons aquest explicà més tard. S'hi venien «*alehuyas y abanicos de tres céntimos, romances a los ciegos y papel de estraza, con algún que otro libro y cartapacios*», un negoci que després va créixer i va durar 33 anys.⁶⁵ La decisió

60. Paraules del fill de la destra jove, Francesca Verdaguer, escrites en un manuscrit del qual les ha extret LLANAS, *L'edició...[s. XIX]*, 124. Malauradament no diu on es conserva aquest document.

61. LLANAS, *L'edició...[s. XIX]*, 124.

62. AHPB, Miquel Vilamala 1800, 50. «Una premsa regular que expresa dita vidua ser sua propietat».

63. AHPB, Miquel Vilamala 1800, 50.

64. A. J. BASTINOS, *Hojas secas*, II, Barcelona, Jaume Jepús, 1894, 321; A. DURAN I SANPE-RE, *Editores y libreros de Barcelona. Estivill, Piferrer, Brusi y Bastinos*, Barcelona, José Bosch, 1952, 28-35.

65. BASTINOS, *Hojas secas...*, 321.

d'Esperança de posar-se al capdavant de la botiga s'ha d'entendre com un mitjà d'aportar ingressos segurs a la família, car era una activitat de la qual ja tenia experiència i que ja disposava d'un fons mercantil i clientela, però a més es pot interpretar com la voluntat de no voler perdre el contacte amb el món que li havia estat familiar des de la naixença i que li donava una identitat. Malgrat la seguretat que hi ha que Esperança Estivill va portar aquesta botiga, de la qual segurament era la propietària total, ella no consta en els registres fiscals.

En definitiva, les filles i mullers dels mestres impressors i llibreters assolien una sèrie de coneixements altament qualificats en el negoci patern, que posaven en pràctica sinó d'una manera continuada, sí quan feia falta. Aquesta suma de qualificacions les va enumerar Maria Antònia Ibarra i Cous en un memorial quan va demanar la jubilació amb una pensió vitalícia. Textualment expressà que «*no solo ha desempeñado y desempeña las pesadas obligaciones de dicho empleo, sino también otros muchos oficios [...]; que ha tenido particular cuidado de dirigir todas las impresiones; haberse aplicado en instruir a algunos de los oficiales de prensa y caja; haber trabajado en estas tareas en las ocasiones y temporadas de tropel y excesiva ocupación en la imprenta, no siendo fácil en Cervera encontrar mancebos de que echar mano en semejantes apuros; haberse instruído en el conocimiento de los caracteres griegos [...] y el de componer los libros expresados en aquel idioma*». ⁶⁶

La multifuncionalitat de les dones en aquestes empreses, que les convertia en element clau de les mateixes, explicaria que Magdalena Espasa fos un dels membres de la societat Espasa Germans que impulsà Josep Espasa i Anguera el 1860. ⁶⁷

Altres activitats productives i inversores de les llibreteres i impressores

Algunes titulars de llibreteries i impremtes obtenien uns beneficis prou grans com per a poder-los invertir en altres activitats productives o rendistes, o per a fer préstecs. No passava en gaires casos perquè la tendència era engrandir el fons editorial i adquirir més maquinària o lletres.

Una de les inversions per fer era la compra d'immobles, fos per a gaudir-los o per a treure'n una renda. El més corrent era que les dones aportessin els immobles en casar-se, com van fer les esposes de quatre Piferrer (per als noms vegeu quadre 2) i Eulàlia Ferrer, però les més riques també en van comprar un cop casades. És el que van fer dues de les dones acabades de mencionar.

66. GARGANTÉ, «La impremta de la Universitat de Cervera...», 5.

67. F. CABANA, *Fàbriques i empresaris*, volum 4, Barcelona, Fundació Enciclopèdia Catalana, 1994, 102-105. Magdalena en fou sòcia fins que el 1872 es va casar amb Manuel Salvat, impressor d'ofici, que havia entrat en la societat. Ignoro quina aportació fou la seva a la societat, encara que possiblement portaria la comptabilitat. P. CASTELLANO, «Autobiografia de Manuel Salvat Xirivell, impresor y editor», *Butlletí de la Reial Acadèmia Catalana de Belles Arts de Sant Jordi* 12, 1998, 61-84.

Eulàlia Massià adquirí la casa del costat que ja tenia la família del seu marit, els Piferrer, a la plaça de l'Àngel i també uns terrenys tocant als que la família ja posseïa a Vilassar de Dalt.⁶⁸ Eulàlia Ferrer, vídua de Brusi, es va ocupar repetidament d'engrandir el patrimoni immobiliari de la família que fins a aquell moment procedia de l'herència dels Ferrer. Així, el 1822 va enllestir l'adquisició de dues cases, una de les quals era el local que els Ferrer ocupaven al carrer Llibreteria, compra que havia iniciat el difunt Antoni Brusi.⁶⁹ En el lot hi anava una casa al carrer de les Moles que la vídua llogaria,⁷⁰ igual que passaria amb una altra que Eulàlia compraria al costat, el 1835.⁷¹ Entremig d'aquestes dues adquisicions urbanes, va comprar unes finques rústegues als termes de Sant Gervasi i Sarrià, on els membres de la classe benestant construïen les seves residències d'estiu. El 1827 aconseguí en subhasta la torre del Canonge en el primer d'aquests dos municipis, en el paratge Puig de Monturiol (actualment carrers d'Alfons XII i Brusi), i el 1831 unes terres a Sarrià, a tocar de Sant Gervasi i de les que ja tenia allà; finalment, el 1837 comprà dues cases lindants amb la torre de Sant Gervasi.⁷² Eulàlia de seguida va urbanitzar part dels terrenys, establint emfitèuticament cossos de casa i, per tant, ben aviat en va obtenir una renda. Una altra impressora, la vídua Mayol va comprar, o es va fer fer, una torreta a Sant Gervasi.⁷³

També hi havia la possibilitat d'intervenir en negocis aliens al món del llibre, normalment en societat. Eulàlia Brusi va participar en un negoci de robes o de confecció. No sé quan es va iniciar però el 1840 ella el va voler concloure. Hi tenia 5.940 duros i va dir que «*no le conviene seguir en la sociedad por su actual posición y ocupaciones que la privan de atender al objeto de las compras de géneros que convenía y acostumbraba a hacer en esta capitab.*» El seu soci era Joan Soler i Mestres, el germà del seu gendre vendrellenc. Tanmateix, no va recuperar el capital de cop, sinó que en un acte que protegia els interessos del soci i li assegurava a ella una renda, van convenir que els gèneres quedarien a la botiga de Soler però ella cobraria un rèdit anual de 356 duros. També s'acordà que Brusi es podria endur gèneres de la botiga al preu de la factura i «*por ello Soler le enseñará los libros.*»⁷⁴

68. Quan Joan Francesc Piferrer el 1797 va haver de crear un censal de 11.000 lliures per a pagar el dot de la seva germana Josefa, donà com a garantia les finques de Vilassar que en part procedien d'una adquisició de la mare quan ja era casada. AHPB, Ramon Cortés 1797, 61.

69. AHPB, Baldiri Xammar 1820, 175 i 183; 1821, 6, 174, 177, 180; 1822, 172; 1823, 128.

70. El 1830 Eulàlia la llogava per cinc anys al llibreter Jordi. AHPB, Josep M. Vilar Estruch 1830, 78.

71. AHPB, Baudili Xammar 1835, 31, 41, 114. Abans de comprar la casa, va deixar diners als seus propietaris prenent l'immoble com a garantia.

72. AHPB, Jaime Rigalt Estrada 1827, 319, 326; Josep Ignasi Lluch 1831, 118; Baudili Xammar 1837, 102.

73. AHPB, Hermenegild Martí 1857.

74. AHPB, Baudili Xammar 1840, 44.

Fer préstecs era una activitat econòmica possible que permetia obtenir beneficis addicionals i també assolir prestigi i poder. L'activitat creditícia d'aquestes dones va ser escassa i la majoria de les vegades la feien vers la gent que les envoltava, és a dir, parents directes o indirectes, o de l'entorn professional. Eulàlia Ferrer, o Brusi, un cop va deixar diners com a estratègia per a poder comprar posteriorment la casa del carrer de les Moles. També va fer préstecs al seu gendre Andreu Valls, seder —en total en van ser set, entre 1825 i 1828—, per l'elevada suma de 7.682 lliures.⁷⁵ El germà de l'altre gendre, Pau Soler, que era sastre del Vendrell i amb qui va fer societat, també va beneficiar-se d'un préstec d'Eulàlia.⁷⁶ Marianna Piferrer, de soltera Depaus, va deixar diners a qui havia estat l'oficial administrador de la casa, Joan Sallent, quan es va establir pel seu compte.⁷⁷

En alguns casos aquestes dones deuriem deixar diners, pensant que era una obligació moral. En aquesta línia de comportament cal mencionar la donació voluntària de 100 lliures que va fer Francesca Bocabella, de soltera Verdaguer, a finals de 1828 al seu germà Joaquim per «a la seva millor colocació». Aquest acabava d'arribar de París, on havia treballat a can Didot, i estava a punt de posar una impremta, introduint la primera premsa Stanhope a Barcelona.⁷⁸ El pare, en canvi, només li va poder donar algun moble. En la seva «col·locació», Vicenç també va poder disposar de les dues-centes lliures del llegat de la seva tia Tecla Pla.⁷⁹ D'altra banda, Isabel Jolis va donar tot el parament de la seva impremta a Bernat Pla.⁸⁰ Així doncs, no hi ha dubte que algunes llibreteres i impressores van ser indispensables perquè persones del seu entorn social poguessin resoldre problemes econòmics o bé obrir un negoci propi.

La multifuncionalitat de les dones en el negoci llibreter era diferent de la que hi tenien els homes. Cal suposar que la seva implicació en molts casos no seria continuada, sobretot en la part de l'edició, si eren casades. La maternitat les deuria allunyar d'aquesta funció durant un temps, i si tenien molts fills podia ser una absència llarga encara que no necessàriament si hi havia molta feina.⁸¹ En canvi en la venda, la seva dedicació podia ser més llarga que la del marit o pare, ja fos de forma esporàdica o continuada. La reducció de les hores dedicades a l'activitat llibretera òbviament quedava compensada, i més, amb les hores dedicades a la llar.

75. AHPB, Josep M. Vilar Estruch 1829, 296.

76. AHPB, Josep M. Vilar Estruch 1829, 351. Van ser 1.160 lliures. Com es veurà després, la vídua Brusi va tenir negocis de roba amb ell.

77. AHPB, Josep M. Torrent 21 de gener 1826. El préstec es va liquidar el 1829 davant del mateix notari, f. 150.

78. AHPB, Eudalt Rovira 1828, 253. Sobre la innovació tecnològica aportada per aquest Verdaguer vegeu P. BOHIGAS, *El libro español*, Barcelona, Gustavo Gili, 1962, 318.

79. AHPB, Eudalt Rovira Elias 1828, 13.

80. AHPB, Joan Costa 1770, 388.

81. Magdalena Espasa, segons la memòria familiar, mentre donava el pit plegava fulls. Agraïxo a la bona amiga Magda Bosch Salvat aquesta informació.

Publicacions i dimensió de les impremtes de titularitat femenina

Caldria fer un estudi en detall sobre què publicaren aquestes impressores. El més segur és que continuessin la línia temàtica que ja tenia la casa quan elles en van rebre la titularitat, però potser també van tenir la iniciativa d'editar altres coses. Cal pensar en aquesta possibilitat a la vista que «Maria Angela Martí, viuda» publicava *El arte de cocina, pastelería [...] de Francisco Martínez Montiño*, l'any 1764, el *Nuevo Arte de cocina sacado de la escuela de la experiencia económica*, tres anys després, i que també el 1764 hagués obtingut autorització per publicar las *Novelas exemplares y amorosas* que havia imprès Maria Zayas «*contal que se haga en papel fino y buena estampa*». També ho fa pensar el fet que la vídua Piferrer publicués *Academia Doméstica o asuntos ascéticos dirigidos a los padres y madres de familia* i el *Manual para el servicio de los enfermos o resumen de los acontecimientos necesarios a las personas encargadas de ellos, y de las paridas, renacidas*, el 1786. Que algunes impressores publicuessin llibres d'alguna manera orientats, ni que fossin parcialment, al públic femení o que imprimissin llibres clàssics ja publicats per una impremta propietat d'una altra impressora, permet preguntar-se si les impressores no van orientar part del que imprimien cap al públic femení, més que els homes.⁸²

Amb les poques referències que de moment es tenen de la producció llibretera de les impressores barcelonines no puc extreure cap conclusió sòlida sobre la qualitat de les obres i la impressió, i el funcionament del negoci. La seva producció va ser menor i de pitjor qualitat que la que feien els homes impressors? En el cas de les Jolis sembla que sí, però es va deure a les circumstàncies. La vídua Jolis va continuar el taller familiar després de la guerra de Successió, un període de crisi econòmica i reajustaments per motius ideològics. Els impressors que havien estat austriacistes van perdre certa clientela, i els Jolis, que possiblement ho van ser, van patir aquesta conseqüència. La seva filla Isabel Jolis i Oliver es féu càrrec del negoci familiar als 77 anys, una edat en què difícilment deuria tenir l'empenta o la necessitat de donar un impuls diferent del que havia tingut la firma, que continuà sota el nom de Joan Jolis (el nom del pare i el germà). A més, era soltera i no tenia cap familiar per llegar el taller en herència.⁸³ Segons l'inventari dels béns, que es va fer després del seu òbit, es dedueix que llavors sobretot es dedicava a imprimir i vendre romanços, novenes i estampes, conservant encara a la rebotiga «una sort de llibres vells».⁸⁴ L'inventari *post mortem* no menciona deutes en contra ni crèdits a favor, com si la firma només vengués al comptat. El cas dels Martí va ser ben diferent del dels Jolis, car la casa arribà al zenit sota l'usdefruit de Maria, de soltera Vila, entre 1723 i 1737, publicant uns 80 títols, la majoria de caràcter religiós.⁸⁵ En el dels Piferrer, fou

82. Wiesner ja ha fet aquesta pregunta. *Working Women...*, 139.

83. SOCIAS, *Els impressors Jolis-Pla...*, 37-38, i 35.

84. AHPB, Joan Costa 1770, 388.

85. LLANAS, *L'edició...[s. XIX]*, 87.

sota la titularitat de Teresa, de soltera Pou, quan el negoci va anar més bé, encara que es diu que en realitat el menava el seu fill Tomàs. Tanmateix, si aquest el va portar a dalt de tot, un altre descendent —Joan Francesc— no podria evitar fer fallida el 1804, és a dir, que tirar endavant o a terra un negoci no era una qüestió de gènere. En el cas dels Brusi, el producte estrella de la casa, el *Diario de Barcelona*, va decaure després de la mort del seu propietari però es va deure sobretot al canvi del marc polític des del 1824, a la nova legislació per a publicar premsa política, i a la direcció conservadora de l'administrador del diari Pau Soler, més que al que poguéis dir o fer la vídua Eulàlia Brusi. Fins que no s'estudiï específicament les característiques de la gestió dels negocis dels llibreters impressors, per a la qual cosa caldria disposar dels llibres de comptes del negoci, no es podran treure conclusions sobre l'eficiència de la que efectuaven les dones.

Canvi tecnològic, negoci impressor i posició de les dones en el sector del llibre

La industrialització va arribar al sector de l'edició amb la utilització de les premses de ferro i l'aplicació de la màquina de vapor i la maquinització va exigir que el negoci del llibre disposés de majors capitals, tant per a l'adquisició de maquinària com per a l'accés a espais més amplis que abans per tal d'instal·lar els nous enginys. Així les grans firmes del sector, a partir sobretot de principis dels anys 1860, van exigir l'arrendament o la construcció d'espais industrials habilitats expressament per a aquesta utilització. Com diu Romà Arranz, el sector va conèixer una gran transformació a Barcelona entre 1861 i 1881⁸⁶ que no es va aturar aquí sinó que va prosseguir. Els canvis tecnològics de fet van començar quan el 1828, Joaquim Verdaguer va introduir la primera premsa Stanhope, trenta anys després de la seva invenció.⁸⁷ El 1846 Antoni Brusi i Ferrer va comprar una màquina Vivar simple amb pinces que tirava 750 exemplars per hora.⁸⁸ La màquina de vapor no va arribar fins a la segona meitat dels anys 1850.⁸⁹ D'altra banda, el 1855 la firma de construccions Marinoni enviava a Barcelona les primeres màquines de dos cilindres de Köning —que van revolucionar tècnicament les arts gràfiques des del 1811—, que ella havia perfeccionat. El 1861 ja hi havia vuit establiments amb màquina de vapor que accionaven un total de 23 màquines d'imprimir.⁹⁰ En aquest any Narcís Ramírez demanava poder patentar

86. ARRANZ, «De la manufactura...».

87. ARRANZ, «De la manufactura...», 46, (a partir d'informació d'E. TRENC, *Les arts gràfiques de l'època modernista a Barcelona*, Barcelona, Gremi d'Indústries Gràfiques, 1977, 6).

88. Segons unes memòries inèdites d'un Brusi ja citades aquí; en van arribar dues de cop juntament amb un tècnic de nom Torc o Forc que es va quedar a treballar a la casa. «Memorias de José Antonio...», 43-44.

89. Arranz considera que el vapor es va introduir primer a les impremtes de Madrid a partir del 1855 i que després van arribar a Barcelona. ARRANZ, «De la manufactura...», 46.

90. ARRANZ, «De la manufactura...», 46-47. El total de màquines accionades amb vapor està mal sumat, car Arranz diu que eren 24. Vegeu el quadre 1, ARRANZ, «De la manufactura...», 49.

«un mecanisme aplicable a todas las máquinas y prensas tipográficas movidas a vapor o a mano».⁹¹

A més de la transformació tecnològica dels anys 1860 i 1880 hi hagué grans canvis en el nomenclàtor de les firmes del sector. D'una banda, van anar desapareixent les firmes arrelades des de feia dècades, i fins i tot centenars d'anys, mentre que, de l'altra, n'apareixien de noves. Els grans noms de la indústria editorial barcelonina de l'època contemporània van aparèixer entre finals dels anys 1850 i els 80 (amb l'excepció dels Brusi). Es tractà primer de Narcís Ramírez i Lluís Tasso, després de les firmes Successors de Ramírez, Montaner i Simon, Bastinos i Espasa Germans, i encara més endavant de Sopena, Salvat, Seix, Barral...⁹² Alguns d'aquests cognoms estaven vinculats al món del llibre per tradició familiar —cas d'Antoni J. Bastinos i Estivill, ja mencionat—, però la majoria dels negocis que es van muntar eren iniciatives d'homes que no tenien vinculació amb les activitats econòmiques dels seus pares. Això es veu, per exemple, en el cas del caixista Narcís Ramírez que inicià el seu negoci gràcies a haver guanyat una rifa a mitjan els anys 1840, associant-se després amb socis, els pares dels quals també eren aliens al món del llibre.⁹³ De les desaparicions es pot dir que els Piferrer encara contribuïen com a impressors el 1854 però no el 1861; entre aquestes dues dates van tancar la impremta però es van quedar amb la llibreria que va estar oberta fins al 1868, convertint-se llavors en propietaris agrícoles.⁹⁴ Els Brusi es van dedicar bàsicament a la publicació del *Diario de Barcelona*, encara que en els anys 1880 conservaven la llibreria.⁹⁵ El 1884 la gran majoria dels noms de les antigues empreses impressores no constaven en aquesta activitat però algunes apareixien en la venda de llibres.⁹⁶ Es pot dir que els successors de les llibreries i els tallers d'impressió assentades a Barcelona en la primera meitat del segle XIX, o fins i tot abans, es van adaptar als nous condicionaments introduïts per la industrialització, replegant-se en la venda de llibres. D'altres simplement van desaparèixer.

La mecanització i la modificació del nomenclàtor del sector no van ser els

91. <http://www.oepm/es>, apartat «Archivo Histórico», patent 2288.

92. Vegeu la relació de firmes amb el nombre de màquines el 1861 i el 1880 que publica ARRANZ, «De la manufactura...», 49-50. També els llibres de la matrícula industrial conservats per alguns anys a l'Arxiu de la Corona d'Aragó (ACA).

93. Sobre Ramírez i els seus socis, vegeu CABANA, *Fàbriques i empresaris...*, 89. Aquest llibre també dona informació de Joan i Antoni J. Bastinos, Josep Espasa i de la firma Montaner i Simon.

94. BURGOS i PEÑA, «Imprenta y negocio...», 189.

95. ACA, Hisenda Moderna, «Industria, Barcelona, 1884-1885», llibre 16.521, s/p tarifa 1, classe 6, núm. 4; la llibreria Brusi era la segona més important darrere de Vda. i fills de J. Subirana, pagant 537,84 ptes. de contribució (els hereus de Subirana en pagaven 562,86).

96. D'un total de 35 llibreries, almenys cinc eren propietat de membres d'antigues famílies d'impressors (J. M. Bocabella, J. Gaspar, J. Oliveras i Gabarró, Vda. de J. Rubió; algunes antigues cases impressores constaven d'impremta i venda de llibre: Bastinos, A. M. Brusi, Vda. i fills de J. Subirana). ACA, Hisenda Moderna, «Industria, Barcelona, 1884-1885», llibre 16.521, s/p tarifa 1, classe 6, núm. 4.

únics grans canvis en sector, ja que van anar acompanyats d'una distinció cada vegada més clara entre impressió, edició i venda de llibres, activitats que abans havien anat quasi sempre entrelligades.

Quin va ser l'impacte del canvi tecnològic en la posició de les dones com a propietàries i usufructuàries d'impremtes i llibreries a Barcelona? Com ja he dit abans, el 1861 hi havia quatre establiments de titularitat femenina en un total de 28 impressors, que representaven per tant el 14,29 per cent del sector, és a dir, la presència més elevada des dels anys 1820. La proporció de firmes femenines —com sempre a causa de les circumstàncies fortuïtes de ser hereves del negoci com a vídues, filles o germanes d'algun impressor— era més alta que mai, però cap d'elles no havia introduït la màquina de vapor. En canvi el 1875, constituïen el 9 per cent dels existents, xifra que significava una clara davallada que potser es devia a les sempre presents circumstàncies imprevistes.⁹⁷ En els anys 1880, quan el sistema fiscal distingia entre les empreses productores de llibres i les simples impremtes i també entre la venda de llibres nous i vells, es mostrà amb més claredat que abans la diferència que hi havia entre uns tipus de negocis i els altres. Així el 1884, d'una banda, mentre que les llibreries de titularitat femenina constituïen el 8,57 per cent de les 35 existents, les dones que venien llibres de vell arribaven al 17,39 per cent del sector (23 establiments en total). D'altra banda, en el sector de la impressió, tres dones eren titulars de tallers d'imprimir però cap no constava en l'apartat d'«*empresarios o editores de obras de todas clases*», constituint el 6,97 per cent del total la xifra més baixa que mai. Sembla, doncs, que finalment la mecanització les va retraure del sector, una qüestió que estudiaré en un altre moment.⁹⁸

A part de no estar entre els primers introductors de la màquina de vapor, aquestes titulars de negocis tampoc no van trobar-se entre els que van adoptar altres novetats tecnològiques. Així, quan en els anys 1890 es difonien les màquines d'imprimir Minerva, sembla que cap negoci d'impressió sota titularitat femenina no la va adoptar.⁹⁹ Les dones tampoc no van destacar sol·licitant privilegis d'introducció de tecnologies noves o enregistant invents en el sector, a diferència del que feien Antoni López i Vidal (1855 i 1869), Joan Tarrés (1856 i 1877) i Narcís Ramírez (1861).¹⁰⁰ Entrat el segle XX, la titularitat femenina en els negocis

97. Es tractava de Vda. Bassas, Vda. i fill Gaspar, Vda. Torras. *Guía consultiva o Indicador General de Barcelona por D. L. R. León*, Barcelona, 1875, 379.

98. Les llibreries anaven a nom de Vda. de Moya, Vda. de J. Rubió, i Vda. i fills de J. Subirana. En la venda de llibres de vell consten Anna Robert, Cecília Costa i Carme Montells. Als tallers d'imprimir, Joana Gil Servet, Catalina Pujós, Vda. i fills de J. Subirana. ACA, Hisenda Moderna, «Industria, Barcelona, 1884-1885», llibre 16.521, s/p tarifa 1, classe 6, núm. 4; llibre 16.522, foli 63; llibre 16.524, tarifa 3, núm. 54.

99. En el registre d'altres i baixes d'empreses del 1993-1994 no consta cap sol·licitud de dona. En canvi almenys ho van fer quatre homes (altres sol·licituds d'impressió només diuen «màquina litogràfica», «màquina de imprimir» o «taller de impresión»). ACA, Hisenda Moderna, «Tarifa 3. Registro de Altas para 1893-1894», llibre 16.533.

100. Cap dona de les famílies impressores barcelonines amb tradició en el sector no consten en el fons documental de l'Oficina Española de Patentes del Ministeri d'Indústria, Turisme

del llibre i la impressió no havia canviat respecte del segle anterior. Entre els 203 establiments d'impressió —comprenent els «talleres de impresión» (76 en total) i els «talleres d'imprimir targetas» (127)— i els 47 de litografiar que hi havia a Barcelona i els pobles agregats el 1906, hi constaven 16 propietat de dones que es concentraven en la secció d'imprimir targetes (10 en total, normalment amb una sola màquina d'imprimir).¹⁰¹ Representaven el 7,88 per cent del sector, una xifra per sota del percentatge en la majoria dels anys documentats en el segle XIX, però tampoc no gaire diferent. Més endavant, l'aplicació de l'electricitat com a font d'energia permetria segurament el manteniment i la creació de petits negocis d'impressió arreu, facilitant l'existència de petites impremtes que podrien estar en mans de dones.¹⁰²

En definitiva, es pot concloure que la industrialització no va expulsar les dones del sector a Barcelona, com sembla que tampoc no ho va fer en el cas d'Anglaterra.¹⁰³ Hi van continuar presents, com a propietàries, soles o en societat però amb un percentatge una mica inferior al que havien tingut en el segle XIX,

i Comerç, entre 1832 i 1900. Tanmateix en aquest fons documental figuren algunes dones —de cognom i trajectòria desconeguda fins ara— demanant privilegis d'introducció i explotació de novetats estrangeres o bé patents per invents nous vinculats amb la impressió gràfica. Com que la localització d'aquesta informació l'he fet a través de la pàgina <http://www.oepm.es>, apartat «Archivo Histórico», ignoro en quina població residien les sol·licitats. Les referències que ens interessin són les següents. Rosalia Tilliard, vídua Chenneriere, el 1862 patentava un procediment per «reproducir aplicado sobre materias vegetales, etc..., los encajes, bordados y otros objetos» (patent 2.454), i la Vda. de Lizarbe, el 1877, enregistra una patent per a «impresión litográfica con baño que resiste al agua hirviendo...» (patent 5.636). Entrat el segle XX, hi ha més sol·licituds femenines en el sector de la impressió, encara que no sempre relacionat amb les arts del llibre. Així, el 1904, Leocadia Pol Castro demanava juntament amb Alejo Vall Botelló patentar «un resultado industrial consistente en letras o clichés tipográficos automáticos que adaptando...» (patent 33.902); el 1909 Mathilde Rossi Müller, juntament amb Paul Julius Lamp sol·licitaven una patent per la impressió gràfica, i el 1906 Concepción Cortada Güell la demanava per «un procedimiento para pintar las cartulinas para la fabricación de naipes...» (patent 39.072). El 1917, Vicenta Portet Lorente —potser valenciana— patentava un «nuevo sistema de abanico con ilustración de bustos artísticos obtenidos de fotografías directas al natural por medio foto-cromo-litográfico y fondos pintados a manos que se denomina «sistema Fortea» (patent 64.573), i Teresa i Emiliانا Baltasar Navarro patentaven «el producto industrial estampas de celuloide». Tres anys després Ana Hermes feia el mateix amb «un procedimiento de impresión» (patent 72.749). D'altra banda, el 1926, Misericordia Ginesta Gili patentà «un procedimiento para la obtención de los epígrafes, redactado literario y dibujos en las películas cinematográficas» (patent 98.418).

101. ACA, Hisenda Moderna, «Tarifa 3», llibre 9.645. La trajectòria d'aquestes dones és totalment desconeguda però possiblement es tractava d'hereves.

102. Per exemple, seria el cas de Carme i Elvira Paris i Abadal, de Mataró, les últimes propietàries de la impremta Abadal que va fundar el seu avi Josep Abadal i Casalins, mort el 1878. Les germanes Paris la van heretar de la seva mare Paquita Abadal i Angla, i la van mantenir oberta fins al 1971. F. COSTA, *Impressors i xilògrafs de Mataró dels segles XVIII i XIX*, Barcelona, Altafulla, 1994.

103. BARKER, «Women, work...», 100.

encara que mai no ho van fer com a titulars de les grans editorials barcelonines que tenien el seu principal mercat a la Península i a l'Amèrica Llatina, ni sembla que en creessin cap. Es van mantenir només com a copropietàries o propietàries per herència en petites empreses familiars.

Família, gestió del negoci i autoritat

Ja s'ha vist que la majoria de les titulars de llibreries impremtes van ser vídues. Això vol dir que si eren joves podien tenir fills petits, de vegades molts, i també la sogra i cunyats o cunyades a casa, quan no algun avi o àvia. Sovint es tractava, doncs, d'unitats domèstiques grans en què també podien viure els aprenents.¹⁰⁴ A més, moltes havien de treballar a la botiga, almenys a temps parcial. Així doncs, de feina no remunerada ja en tenien i en quedar-se vídues s'havien de responsabilitzar a més de les qüestions que abans estaven a càrrec del marit. La situació en què podien trobar-se es pot exemplificar en alguns casos. En primer lloc en el de Teresa Piferrer, de soltera Pou, que en quedar vídua el 1760, va haver de regentar el negoci durant els catorze anys que li van quedar de vida. Encara que els experts sobre aquesta família consideren que el seu fill Tomàs Piferrer i Pou fou qui realment va portar el negoci,¹⁰⁵ també s'ha de subratllar que Teresa va ser mare almenys de deu fills i que el més petit tenia 10 o 11 anys quan va morir el seu pare. En el segon cas, el panorama encara va ser més estressant. Als 41 anys, la pubilla Eulàlia Ferrer, esdevinguda ara vídua Brusi, es va veure al capdavant d'un munt d'activitats productives i mercantils (impremta, publicació d'un diari, establiment de foneria de lletres, litografia i venda de publicacions), a més de menar una llar amb cinc fills menors, un d'ells molt delicat (finalment, moriria el 1824) i el més petit de cinc anys. En els anys 1820 i 1830, la impremta d'«Eulàlia Brusi, viuda y fills» era amb diferència la més important de les 36 que hi havia a la ciutat. A més, va haver d'afrontar dos problemes. Primer, litigar contra Monfort que va muntar un altre establiment de litografia a Barcelona amb l'argument que el sistema liberal no admetia privilegis, causa que Brusi va acabar perdent.¹⁰⁶ Després, liquidada l'experiència liberal a finals del 1823 amb l'entrada dels Cent Mil Fills de Sant Lluís, va haver d'ocupar-se que el prestigi de la casa davant les noves autoritats no fos perjudicat per haver acceptat la causa liberal, publicant per a l'ajuntament constitucional. Hi havia per tant el perill de perdre el privilegi de publicar el diari i les comandes oficials de les autoritats governatives i municipals. La vídua va haver de moure's, cercant les influències convenients, i finalment va

104. Tanmateix, segons Burgos en el segle XVIII ni aprenents ni oficials vivien a casa dels mestres. «Gremios, familia...», 434-435.

105. BURGOS i PEÑA, «Imprenta y negocio...», 186.

106. R. M. SUBIRANA, *Els orígens de la litografia a Catalunya*, Barcelona, Biblioteca de Catalunya, 1991, 39 i 52-57.

obtenir la renovació del monopoli de publicar l'únic diari de la ciutat, aconseguint també que fos vàlida per al seu fill Antoni, menor d'edat. La seva religiositat i tenir parents clergues, com tenia, li deurien ser de gran utilitat per a complir aquest objectiu. Òbviament Eulàlia havia de racionalitzar la situació i delegar part de les tasques del negoci. En el cas de Magdalena Espasa, casada amb Manuel Salvat, la circumstància que més va marcar la seva implicació amb el negoci familiar fou el fet d'haver tingut dotze fills.¹⁰⁷

La presència de dones com a usufructuàries o propietàries de negocis tendeix a ser considerada només com nominal i no efectiva. Se sol al·legar que el fill ja era prou gran per a dur el negoci, o bé que hi havia un administrador.¹⁰⁸ Tanmateix, l'existència d'aquest no cal que anul·li la possibilitat que la titular portés a terme una activitat en el negoci, a més de menar la llar. La idea preconcebuda que les dones no participaven del negoci perquè el delegaven a un administrador o a un fill, oblida que els negociants del sector també tenien homes experts de confiança en qui dipositaven funcions. Així, Joan Jolis fill tenia com a mà dreta Bernat Pla, que després ho seria de la seva germana Isabel. Francesc Surià i Burgada, Luís Picart que era «el fadrí major de la impremta y casa en la que treballa fa quaranta anys».¹⁰⁹ Joan Francesc Piferrer, que era sordmut, tenia plena confiança en l'oficial Joan Sellent, que el representava en els consells del col·legi de llibreters.¹¹⁰ Antoni Brusi comptava a cegues amb Domingo Obiols per a l'obrador i altres feines de la casa, però a més va contractar un noi, Pau Soler, per a portar els llibres.¹¹¹ Per tant, cal tenir present que l'existència d'un administrador o encarregat no comportava necessàriament la passivitat de les llibreteres i impressores davant del negoci, o no més que la del marit, pare o germà.

És absurd pensar que quan elles delegaven funcions a un administrador, es desenteniaven del negoci, perquè amb els ingressos que els proporcionaven havien de mantenir la família i segurament els aprenents. El cas de la pubilla Ignàsia Martí i Coll desmenteix aquesta idea pressuposada sobre el desinterès de les titulars amb administradors per al desenvolupament del negoci. Ignàsia, pubilla de la casa Martí, es va casar amb el llibreter i impressor Francesc Oliver i Vilanova que administrà els seus béns, però cap al 1783 aparegueren problemes, sembla que per la mala gestió que en va fer Oliver. A causa d'aquesta situació, Ignàsia no deixà el marit com a usufructuari dels béns que heretà la seva filla Mariàngela Oliver i Martí, menor d'edat. En el testament va deixar ben clar que

107. Torno a agrair la informació a Magda Bosch Salvat.

108. Sobre Eulàlia Piferrer, de soltera Massià, vegeu BURGOS i PEÑA, «Imprenta y negocio...», 188.

109. Sobre Jolis, SOCIAS, *Els impressors...* 44; sobre Surià vegeu AHPB, Josep M. Odena 1805, 255.

110. Sellent primer va ser l'administrador de la botiga i d'una secció de la impremta quan n'era titular la mare, Eulàlia Massià, vídua Piferrer. AHPB, Josep Fèlix Avella, Llibre d'Inventaris, 1792-94, 399. BURGOS i PEÑA, «Imprenta y negocio...», 188. Els Piferrer l'ajudarien a obrir la pròpia botiga. AHPB, Josep M. Torrent, 21 de febrer de 1826.

111. IMHB, Fons arxivístic Brusi, «Memorias de José Antonio Brusi Mataró», a màquina, 15-16. Sobre Soler, pàgines 20-28.

no volia que toqués els béns de la seva filla: «la qual institució de hereva fas ab la precisa condició que dit Francisco Oliver mon... marit no puga usufructuar dits mos bens en manera alguna, la qual condició poso no per odi, malícia, ni rencor algun, sino per ser axí convenient a dita ma filla, la qual per los medis possibles vull defensa dita condició [...] fins que es casi o bé [...] sia libre dels nexos de la Patria potestat».¹¹²

Si bé és fàcil documentar les dones com a propietàries i usufructuàries de llibreries i impremtes, és molt difícil provar que participaven en la seva gestió.¹¹³ Tanmateix, hi ha indicis que ho van fer. Així, si Eulàlia Brusi va intervenir en un negoci de robes fins que va tenir 60 anys, tal com s'ha explicat més amunt, és més que probable que també s'ocupés d'alguna secció del negoci familiar relacionat sobretot amb la botiga. S'ha de pensar en aquesta possibilitat, a més, quan el seu gendre va dir que per administrar can Brusi s'havia instruït amb les indicacions d'Eulàlia i del seu cosí que havien estat al capdavant de seccions de la impremta durant la guerra del Francès.¹¹⁴ La manca d'explicitat que trobem sobre la gestió de les dones en els negocis, fos el que fos el seu estat civil, es deu a dos factors. Primer, que es considerava lògic que ho fessin i, segon, que certes consideracions socials, com la tesi de l'àngel de la llar o la del *breadwinner*, les van fer desaparèixer de la documentació referent a qüestions econòmiques o d'autoritat. Quan se sap que certament van gestionar el negoci és gràcies a les memòries dels fills, gendres o néts que diuen, d'una manera o altra més o menys explícita, que les seves avantpassades sabien compondre caixes (germanes Verdaguer i Eulàlia Brusi), o gestionar el negoci (Eulàlia Brusi), i portar la botiga (Esperança Estivill o Bastinos), com s'ha vist. Aquestes referències solen ser curtes i sovint confuses per no dir contradictòries. Així el nét d'Eulàlia Ferrer i Antoni Brusi en els anys 1870, quan es referia als canvis produïts en el negoci arran la mort d'aquest el 1821 i mencionava què va fer l'àvia, va dir «*Encontróse Eulalia Ferrer de nuevo al frente de la casa de librería*» però que va buscar algú que es poses al capdavant dels negocis amb la qual cosa «*dio [...] prueba de su buen sentido, ya que prescindí de la vanidad pueril que demostrara al querer dirigir la imprenta y sobre todo el periódico, evitando fuera á una inminente ruina y al desastre, conservando empero la propiedad, enalteciendo así el nombre de la casa*». Després d'aquestes consideracions, que mostren l'opinió negativa de l'autor sobre la capacitat de gestió de les dones en general, conclou

112. AHPB, Pere Pagès 1785, 368, testament.

113. Juanjo Romero ha trobat proves explícites que les esposes intervenien en la producció i la gestió d'alguns negocis quan els artesans feien societats perquè en les escriptures de constitució d'aquestes s'especificava el repartiment de funcions. J. ROMERO, «La força de la cadena descansa en l'anella més dèbil: Mestresses artesanes barcelonines al segle XIX», R. GRAU (coord.), *Barcelona, Quaderns d'Història 11. La ciutat i les revolucions, 1808-1868. II, El procés d'industrialització*, Barcelona, Ajuntament de Barcelona, 2006, 96-98.

114. Arxiu Històric de la ciutat de Barcelona (AHCB), Arxiu Brusi, «Testamento de Pablo Soler».

aquest episodi sobre la hipotètica no-implicació d'ella en el negoci asseverant categòricament que se'n va enretirar «*Y no porque careciera de capacidad para ello*».¹¹⁵ L'ocultació de la participació de les dones en el negoci per part de la història oficial de les empreses és una característica comuna almenys en l'Europa dels segles XIX i XX.¹¹⁶

A part de ser-ne propietàries o usufructuàries i participar més o menys en el funcionament del negoci, podien incidir-hi a través de la seva autoritat com s'intueix en el cas de la vídua Brusi, també explicat pel nét en escriure la vida del seu pare i el *Diario de Barcelona*. Quan Antoni Brusi i Ferrer el 1838 va tornar d'una estada de quatre anys a l'estranger, amb 23 anys, estudià modificar el contingut del diari incloent-hi notícies polítiques per a guanyar subscriptors i finalment tirà endavant el projecte, «*cosa consentida por su madre*».¹¹⁷ En aquest episodi no és important que el fill li demanés permís, el qual per ser menor d'edat necessitava, sinó que el nét escrigués que li va donar (i per tant li ho va demanar, i fins i tot potser li va consultar els canvis per fer en el diari per tal de sostreure'l de la davallada que havia iniciat el 1837, quan una nova llei va exigir un fort dipòsit per a publicar notícies polítiques). Malauradament falten dades per a determinar l'existència d'aquesta autoritat femenina. Potser que l'impressor Maure Martí imprimís sota l'apel·latiu d'*Hereus de Maria Martí*, la seva mare, que només en va ser usufructuària a mitjan el segle XVIII, és un reconeixement del paper que va jugar en el negoci. O bé el fet que Tomàs Piferer, en preveure la possibilitat que els seus dos fills menors d'edat no arribessin a adults, posant en perill la continuïtat de l'empresa familiar, en el testament establí que si això passava es fes el que havia dit la seva mare, morta el 1764, sobre l'herència. També els descendents actuals de Manuel Salvat i Magdalena Espasa confessen la importància de la seva besàvia en la creació i expansió del negoci familiar. De fet, quan es pregunta a membres de famílies d'empresaris per les dones de la família, no és estrany que parlin de l'autoritat d'alguna d'elles i de la importància que van tenir en la història de l'empresa, un paper que d'una altra manera no es menciona. Aquesta situació l'estant posant al descobert els sociòlegs de l'empresa amb el concepte de *lideratge*, per a casos

115. «Memorias de José Antonio Brusi Mataró», text mecanografiat que es conserva a l'IMHB, fons Brusi. Malgrat que la redacció d'aquest text és prou deficient i confusa, queda clar que Eulàlia Ferrer havia estat activa en el negoci prèviament, que va tornar-se a ocupar de la llibreria, i que va deixar la direcció del diari a Pau Soler. Les cursives del text són nostres.

116. Aquesta realitat ha estat posada de manifest a bastament en l'estudi sobre Sophie Henschel (1841-1915) i la seva família, importants fabricants alemanys de locomotores. Cap de les dues històries oficials que es van publicar de l'empresa entre 1899 i 1910 —ja vídua amb un fill— no parlen de l'important paper que hi va jugar. No era possible presentar una empresa de 3.000 treballadors que feia 1.000 locomotores l'any sota la propietat i la gestió d'una dona, que en canvi va ser enaltida com una patrona caritativa. R. BEACHY, «Profit and propriety: Sophie Henschel and gender management in the German locomotive industry», BEACHY, CRAIG i OWENS (eds.), *Women, Business...*, 67-80.

117. IMHB, «Memorias de José Antonio...», 34-35.

actuals.¹¹⁸ La discordança entre la història oficial i la real de moltes empreses respecte del paper de les dones de la família en el negoci, que als historiadors ens costa tant aclarir, els sociòlegs la posen al descobert amb informació oral, i si l'ocultació del pes de certes dones en els negocis familiars ha estat una realitat en el passat més immediat, no costa imaginar que en temps més remots va passar el mateix.

Longevitat de les firmes i identitat

La presència femenina fou transcendental per a la continuïtat del doble negoci del llibre en totes les empreses familiars que s'han tractat aquí. Les dones van fer possible que en l'era de la manufactura els tallers d'impressió tinguessin una gran longevitat —que sovint ronda els 150 anys—, amb la particularitat que en una mateixa família la titularitat femenina es va produir en més d'una ocasió (quadre 3). En el cas dels Martí hi va haver tres usufructuàries i dues propietàries, cosa que va permetre a la casa una longevitat d'uns 150 anys, encara que entremig es va perdre el cognom a causa de la transmissió del negoci mitjançant dues pubilles, Ignàsia Martí i Galí, i Mariàngela Oliver i Martí. En el cas de Francesca Verdaguer —de casada Bocabella—, creadora de la casa Hereus de la Vídua Pla, la longevitat va ser també de 150 anys, i si es tingués en compte que part dels efectius —local, lletres, planxes de gravar, premses...— procedien del taller creat per Joan Jolis vers el 1680, l'empresa va travessar nou generacions i assolí uns 300 anys de vida gràcies al paper transmissor de Maria Jolis i la seva filla Isabel, de la vídua Pla i de Francesca Verdaguer de Bocabella, i les seves néta i besnéta.¹¹⁹ Va ser la vídua Pla, de soltera Tecla Boix —una dona sense fills que va transferir el negoci a la neboda primer sota l'usdefruit del seu pare, Joaquim Verdaguer—,¹²⁰ la que va donar el nom a l'empresa durant les cinc generacions posteriors. En aquest cas, la permanència de l'empresa supera la de les famílies que van menar el taller i van transmetre l'experiència de l'ofici, amb uns costos de transacció mínims.¹²¹ La

118. C. D. CRAMPTON, «Is rugged individualism the whole story? Public and private accounts of a firm's founding», *Family Business Review* VI (3), 1993, 233-261. El lideratge és la capacitat d'articular un grup de persones per aconseguir una fita, la qual cosa no comporta necessàriament ni la propietat ni la gestió. Agraïxo a Paloma Fernández que em fes conèixer aquesta publicació.

119. SOCIAS, *Els impressors...*, 16-17, i informació presentada en aquest article. La continuïtat Jolis-Pla-Verdaguer-Bocabella pel que fa a la venda de llibres i impresos abraça 300 anys, des de 1680 a 1983 aproximadament; pel que fa a la impressió almenys en va assolir els 200, fins a la mort de Josep M. Bocabella i Verdaguer, a principis del gener del 1892. *La Vanguardia*, 6 de gener, nota necrològica.

120. AHPB, Eudalt Rovira 1828, f. 13, testament de Tecla Pla.

121. Tanmateix en l'última generació, el negoci es va reduir a la venda de llibres amb el nom de Llibreria Pontificia. LLANAS, *L'edició...[s. XIX]*, 123-128.

casa Piferrer va superar els 150 anys, car va durar de 1702 a 1868, també gràcies a diverses titularitats femenines (vegeu quadre 3).¹²²

La transmissió del negoci i de l'ofici per part de les dones no sempre es va fer per complir la voluntat del marit difunt o assegurar-se el futur. Sovint van ser les dones les que van voler afermar la continuïtat de la firma familiar. Algunes haguessin pogut vendre-la i viure de renda com en el cas d'Isabel Jolis que no tenia descendència, però una mena de responsabilitat vers els empleats i la casa la va fer continuar. Una consideració semblant es pot fer sobre la decisió de Narcisa Dorca —de les poques dones, si no la primera, que va imprimir amb el seu propi nom i cognom— de continuar el complex negoci que li va donar en herència el seu germà (impremta, llibreria i la publicació del *Diario Constitucional*), comptant, això sí, amb el suport decisiu del seu marit Ramon Yndar, aliè d'entrada a aquesta activitat. En un situació similar es devia trobar Esperança Bastinos que va mantenir oberta una llibreria continuadora de la del seu pare, Ignasi Estivill, mentre el seu marit primer es dedicava a l'enquadrernació i després a l'edició de llibres didàctics per a nens, i que després va heretar el fill.

En aquests casos es pot parlar d'identitat laboral autònoma. El fet d'elaborar un objecte, que podia tenir un gran valor artístic i econòmic, i que quedava signat, encara que en el cas de les dones no fos normalment amb el nom propi sinó amb el de la casa, havia de facilitar el desenvolupament d'una identitat, sinó del tot individual, sí laboral. L'exemple més extrem seria el de Narcisa Dorca, acabat de mencionar.

La mostra més evident de l'existència d'una identitat professional-familiar assumida per les dones és la pràctica —present en aquesta doble activitat productiva-mercantil del llibre— que feia que els oficials o mestres que es casaven amb una pubilla n'adquirissin el cognom, fins i tot en primer terme. Aquest fou el cas de Guisleño Mañach que va prendre el cognom de Ferrer, en maridar la pubilla Eulàlia Ferrer a mitjan segle XVIII. En el de Francesc Oliver i Vilanova, el cognom de la dona, Martí, només fou adoptat com el segon de l'empresa. Dins d'aquesta mateixa família cal recordar que com a la transmissió del negoci dels Martí es va fer dues vegades consecutives mitjançant dones a mitjan segle XIX, el nom de la firma va esdevenir «Sierra, Oliver i Martí» o simplement «Sierra i Martí», saltant-se el cognom d'un dels marits sobrevinguts (quadre 3). Mariàngela Oliver i Martí, besnéta del fundador de la casa no va voler que la firma perdés el cognom originari, encara que va avantposar el del marit al de Martí.

L'existència d'una identitat familiar i professional lligada a una de personal, laboral i femenina, ni que fos esborronada, potser ja va emergir molt abans del segle XVIII com dóna a pensar el cas de la llibretera de Lió Jeanne Giunta, filla d'una família que es dedicava al negoci del llibre a l'engròs. El 1579 va fer una orgullosa declaració de principis en uns versos impresos amb aquestes paraules «I pertanyent al sexe femení això no em fa sortir del negoci de la impressió [...]

122. BURGOS i PEÑA, «Imprenta y negocio...», 183.

No és res nou o que no s'hagi sentit a dir que hi hagi dones en aquesta activitat, i un pot trobar a varies de nosaltres que exercim no només l'art tipogràfic sinó també altres de més difícils i pesats i que obtenim així el màxim orgull». ¹²³

La identitat familiar-professional de vegades plantejava problemes de definició com en el cas de la pubilla Eulàlia Ferrer, esdevinguda la vídua Brusi, que pensant en la possibilitat que la casa tornés a passar a mans d'una pubilla, va establir en el seu testament que si això succeïa, la firma no pogués adquirir el cognom del gendre, i que havia de constar en canvi el de Brusi. Ella, pubilla, podia renunciar a la identitat Ferrer, però de cap manera a la que li havia aportat el seu marit, que va adquirir un gran renom per l'activitat repetidament innovadora que va emprendre (introducció de la litografia, creació d'un taller de fer lletres d'impremta, edició del diari). Les dones d'aquest sector productiu van compartir una identitat professional, familiar i d'estatus amb els progenitors, marits i descendents, de vegades potser un poc confusa, però que anava més lluny de la simple identitat familiar que Natalie Z. Davis va atorgar a les artesanes del Lió del segle XVI. ¹²⁴

En altres ocasions, les dones del món del llibre van tenir una identitat més social que professional, lligada al prestigi i posició socioeconòmica de la firma familiar. Seria el cas de les vídues Piferrer, la identitat conjugal de les quals es va manifestar en demanar en els seus testaments que les enterressin en el sepulcre familiar dels Piferrer. Cal tenir en compte que cap d'elles no havia nascut en el sector de la llibreria i la impressió. Per concloure aquest punt es pot dir que cal diferenciar entre la identitat que podrien tenir les titulars de llibreries que no pertanyien al món editorial per naixement i que procedien de famílies benestants, i la de les que havien nascut en famílies llibreteres impressores, s'havien casat amb oficials o mestres de l'ofici, i havien estat titulars de negocis d'aquest sector durant anys, passant després la propietat a un hereu o una hereva.

Conclusions

No hi ha dubte que en els segles XVIII i XIX van existir llibreteres impressores que van formar part d'una tradició d'empresàries com a propietàries i usufructuàries, sempre per la via de l'herència, o com a copartícips amb el marit en negocis de caràcter familiar. Moltes van comptar amb la confiança del marit, a qui van substituir de vegades al capdavant de la llibreria i impremta, i fins i tot

123. DAVIS, «Women in the crafts...», 56-68. Sobre Joana Giunta vegeu ERDMANN, *My Gracious Silence...*, 139.

124. DAVIS, «Women in the crafts...», 65-66. Considera que la identitat professional de les artesanes estava poc desenvolupada perquè no rebien un aprenentatge formal ni participaven en les cerimònies i festes de les corporacions d'ofici masculines (DAVIS, «Women in the crafts...», en especial 49 i 65). Sobre la identitat ambigua de les negociantes de Barcelona a finals del segle XVIII vegeu l'article de Marta Vicente en aquest mateix número.

en algun cas en van ser hereves, malgrat tenir fills. Van tenir una presència que, entre 1823 i 1907, es movia entre el 6,97 i el 16,6 per cent i, tot i que sembli minoritària, era significativa perquè visualitzava el treball que moltes més dones de classe mitjana feien als tallers i botigues de manera oculta. De vegades van ser titulars de negocis molt importants i el seu comportament econòmic servia de model per a altres dones. Les ordenances van permetre que filles solteres assolissin la titularitat del triple negoci, una particularitat que no s'ha trobat en altres oficis. Però tot i que hi va haver propietàries d'imprentes, no van assistir a les reunions del gremi ni van participar de les seves cerimònies. No tots els negocis llibreters impressors tenien el mateix capital i per tant hi havia diferències socials dins el col·legi que va repercutir en la funció dels membres de la família al taller, incloses les dones. Segons si les filles, esposes i vídues havien nascut o no en famílies d'aquest ofici, el seu nivell socioeconòmic, condició civil, edat i càrregues familiars es van involucrar més o menys en el negoci, amb una participació que destaca per la seva multifuncionalitat. Com que van rebre un aprenentatge informal de l'ofici a la llar, que a la vegada era el taller, moltes esposes, filles i vídues van participar directament en el funcionament del negoci, ja que sabien compondre caixes i fer gravats, i segurament van corregir moltes proves d'impremta perquè la gran majoria sabien escriure. També es farien càrrec de la botiga i de portar els llibres. Les més riques van engrandir el patrimoni immobiliari de la família a la qual pertanyien o de la qual van entrar a formar part. Les filles de les famílies de posició mitjana van aportar mà d'obra qualificada de forma permanent al taller familiar en casar-se amb oficials de l'ofici, que van treballar a la casa.

Els testaments d'aquestes dones les mostren segures i acostumades a estar alerta i a manar, distribuint llegats entre familiars i institucions caritatives, a més de fer-ho entre els fills i néts; van encomanar fer un munt de misses i de vegades van establir condicions particulars respecte de l'herència (mantenir el nom Brusi, preveure que una filla es volgués quedar soltera o exigir tenir el pare apartat de la direcció del negoci). En definitiva, van exercir de matriarques, sobretot quan elles havien estat les propietàries del negoci o havien aportat un bon dot al matrimoni. Potser algunes les hauríem de considerar subordinades al marit, però no totes.

Fossin usufructuàries o propietàries, solteres, casades o vídues, cap no es va desfer del negoci. Tampoc no es van decantar per desprendre's del taller d'impressió i dedicar-se només a vendre llibres, almenys en la segona meitat del segle XIX, quan s'inicià la transformació del sector a causa del canvi tecnològic i l'aparició de noves empreses, cosa que sí que van fer alguns homes. La mecanització i l'exigència de major capital no va expulsar les dones d'aquesta activitat productiva, però sí que les va relegar a negocis petits i mitjans, importants només a escala local.

Segons els orígens socials i professionals i la funció en el negoci llibreter del marit, es poden presentar quatre models de llibreteres i impressores. En primer lloc, les vídues de mestres rics, les quals no havien nascut en el gremi i havien

aportat un dot elevat en propietat immobiliària o diners. En aquest cas sembla que no es van involucrar a fons en el negoci, encara que sí van adquirir la identitat de la casa que tenia un gran renom en el mercat del llibre. Es tracta de les tres vídues Piferrer. El segon model respondria a les pubilles de firmes llibreteres impressores importants, com Ignàsia Martí i la seva filla Mariàngela Oliver i Martí, o les dues Eulàlies Ferrer, àvia i neta, que van rebre un aprenentatge informal en la casa familiar, alguna de les quals se sap amb certesa que sabia compondre caixes de lletres, podia corregir textos i va jugar un paper important en el funcionament d'alguna secció de l'empresa, almenys quan eren joves, i es pot sospitar que també ho van fer de vídues (cas d'Eulàlia Ferrer i Montserrat, la vídua Brusi). Totes es van casar amb oficials o joves mestres del col·legi que es van fer càrrec de la direcció formal del negoci i que les «representaven» en les juntes professionals. La majoria d'elles van mostrar una clara identitat familiar vinculada al negoci, i també professional. El tercer model el formen les filles dels mestres de posició socioeconòmica mitjana o inferior —de vegades els pares no van arribar a tenir un taller propi, com Vicenç Verdaguer— que també van rebre un aprenentatge informal i van ser titulars de llibreries impremtes per diferents motius.¹²⁵ D'algunes se sap segur que eren bones caixistes com Francesca Verdaguer i Bollich i M. Antònia Ibarra i Cous que fins i tot componia en grec. D'altres es coneix que van portar una botiga de llibres i papers diversos, com Esperança Estivill, de casada Bastinos. Respecte de la identitat laboral, presenten dues opcions. Francesca, que es va convertir en propietària d'un obrador d'imprimir i una llibreria per heretar la de la seva tia Tecla, vídua de Benet Pla, va crear la firma Hereus de la Vda. Pla en homenatge a la seva protectora, però sense atorgar-li el cognom propi (Boix). En canvi, Narcisa Dorca que va heretar el triple negoci d'impressió del seu germà Joan, en la dècada del 1820, en els mateixos anys que Francesca Verdaguer, va optar per donar el seu nom i cognom a la casa, sense cap deferència al seu germà. És clar que ella va rebre l'herència durant el Trienni Liberal en plena eufòria constitucional, profundament viscuda a la casa (el seu germà era un liberal decidit des de la guerra del Francès). Contràriament, Francesca va rebre el negoci en plena restauració absolutista i en una família que sembla de conviccions catòliques profundes, pròxima fins i tot a les formulacions reialistes-carlines (almenys per les coses que publicava). Finalment, el quart grup el constitueixen vídues de llibreters, d'origen artesà o pagès, no nascudes dins de famílies de l'ofici, obligades a treballar en el que fos per a assegurar-se la subsistència, les quals a més no tenien assegurat a perpetuïtat l'úsdefruit del negoci. És el cas de Josefa Rius, vídua de l'enquadrador i llibreter Francesc Solà, que fou nomenada usufructuària només durant el temps de la minoria d'edat de la filla del primer matrimoni del seu marit.

125. Per quedar-se vídues i rebre la propietat o l'úsdefruit del negoci matrimonial, per heretar del pare o algun parent (Maria Antònia Ibarra —l'esmento malgrat que no era de Barcelona, sinó de Cervera—, Esperança Estivill, Francesca Verdaguer), o per ser hereves inespèrades, com va ser el cas de Narcisa Dorca.

Per assegurar-se uns ingressos propis, ja en vida del marit, tenia uns llibres per vendre pel seu compte a la botiga i una premsa d'enquadernar. En aquesta situació hi havia una identitat laboral autònoma sense que existís la de «casa», entesa com un patrimoni immaterial que passava de generació a generació, perquè no hi havia hagut temps de constituir-lo. El marit havia creat el negoci, però aquest no havia assolit la idea de «casa», almenys amb la participació de la segona esposa.

Les llibreteres i impressores no només van assegurar la supervivència de la seva família sinó que també van contribuir al desenvolupament econòmic general i van permetre el bon funcionament de les empreses amb baixos costos de transacció. La multifuncionalitat d'aquestes dones en el triple negoci del llibre va permetre, sobretot en l'era de la manufactura, la pervivència d'aquestes empreses durant generacions, fins 150 anys va ser corrent i almenys alguna assolí els 200. No hi ha dubte que la història d'aquestes dones nega la validesa absoluta de la tesis de les dues esferes separades que les relegava només a l'àmbit domèstic. La seva experiència de vida mostra com una cosa era la teoria i l'altra, la pràctica.

Les característiques que s'han pogut definir aquí de la presència femenina en el sector del llibre i la impressió com a autònomes caldria poder-les contrastar amb les observades en altres sectors productius, per tal copsar tot el seu significat i veure si hi va haver cultures del treball diferents segons els oficis (intenció de mobilitat social ascendent, consideració sobre el treball femení en el negoci familiar en vida d'un titular masculí i també en la viduïtat de les dones i en el cas d'una possible herència femenina).